

Nr. 75
JUNI 2023

NIEUWSBRIEF

Bouwhistorie

STICHTING
BOUWHISTORIE
NEDERLAND

Nieuwsbrief Bouwhistorie ISSN 1872-602X nr. 75 - juni 2023

De Nieuwsbrief Bouwhistorie verschijnt twee keer per jaar en wordt verstuurd naar de donateurs van de Stichting Bouwhistorie Nederland. U kunt donateur worden van de SBN door een email te sturen naar de secretaris, via secretaris@bouwhistorie.nl. Wij verzoeken u jaarlijks een donatie te doen van minimaal € 27,50, over te maken op NL 12 INGB 0000 273441 (BIC: INGBNL 2A) ten name van de SBN. Als donateur wordt u op de hoogte gehouden van de activiteiten van de SBN. U ontvangt de Nieuwsbrieven, met verslagen van platforms, studiedagen, congressen en de jaarlijkse donateursdag. Verder worden er in de Nieuwsbrief artikelen geplaatst over bouwhistorisch onderzoek en aanverwante onderwerpen en worden nieuwe publicaties besproken. Voor vragen en (adres)wijzigingen kunt u het genoemde emailadres ook gebruiken. De SBN staat bij de Kamer van Koophandel ingeschreven onder nummer 411 850 24.

Bestuur

mr. J.C. (Koos) de Looft (voorzitter)

drs. F.J. (Feyoena) Grovestins (secretaris)

M.W. (Maarten) Enderman (penningmeester)

ing. P.J. (Patrick) Bosman

drs. B. (Birgit) Dukers

drs. A.K. (Agnes) Hemmes

dr. E.D. (Edwin) Orsel

Adviseurs

drs. K. (Karel) Emmens

drs. H.P. (Henk) Jansen

drs. J.M.H. (Jean) Penders

drs. K. (Koos) Steehouwer

Op zoek naar een bouwterm?

www.documentatie.org

Stichting Bouwhistorie Nederland

Bosboom Toussaintstraat 13H
1054 AL Amsterdam

06-26522714 (Feyoena Grovestins)

secretaris@bouwhistorie.nl

@Bouwhistorie

@Bouwhistorie_NL

www.bouwhistorie.nl

Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en er zijn eerder gepubliceerde Nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

Inhoud

Van het bestuur 3

In Memoriam: Cor den Braber 4

In Memoriam: Gijs van Herwaarden 5

Bond van Nederlandse Bouwhistorici 8

Platform: 28 september 2022

Koen Ottenheym: 9
Oudheid als ambitie. Passende architectuur uit 1400-1700.

Raymond Corbey: 12
Kosmologische aspecten van huizen in insulair Zuidoost Azië

Boudewijn Bakker: 13
Een raadsel opgelost: Jacobus Vrel schilderde in Zwolle

Ben Olde Meierink: 15
Adellijk zelfbeeld met bouwinschriften en wapens

Dirk J. de Vries: 18
Gezichten op gevels van huizen 1400-1700

Aart J.J. Mekking: 21
Facades zijn Gezichten.

Platform: 16 december 2022

Birgit Dukers & Taco Hermans: 23
De actualisatie van de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek

Ronald Stenvert & Jan van der Hoeve: 24
25 jaar opleiding HBO+: Een web van zijden draadjes

Taco Hermans & Jan Kamphuis: 27
Kastelenonderzoek in Nederland. Een stand van zaken

Marinus van Dintel: 30
Boerderijonderzoek in Nederland. Een stand van zaken

Gabri van Tussenbroek: 33
Bouwhistorie, op zoek naar overzicht

Verslag Donateursdag 36

Deventer, 24 september 2022

Verslag Tagung Arbeitskreis für 40

Hausforschung
Konstanz, 30 september - 3 oktober 2022

Artikelen

Edwin Orsel: **Leidse spanten in Delft** 42

Promotie Wouter van Elburg 48
18 november 2022

Bouwfragmenten en brokstukken

Reinoud Boter: **Lessen in het verleden Warmte & Licht in huis** 50

Gerrit Berends: **Voetmaten aan weerszijden van de Romeinse Limes** 51

Boekrecensies

M. Leechburch Auwers en E. de Regt: **De Leidse architect W.C. Mulder (1850 - 1920)** 53

Korstmossen en muurbloempjes 57

Van het bestuur

‘Een nieuwe lente, een nieuw geluid’. Dit zijn de gevelgelde woorden waarmee Herman Gorter in 1889 het lange gedicht ‘Mei’ begon. En het zijn ook de woorden waarmee wij als bestuur een nieuw bouwhistorisch jaar willen aankondigen. De zomertijd is net ingegaan, de dagen lengen en achter de schermen wordt hard gewerkt aan diverse activiteiten voor een nieuw seizoen.

Op 31 maart stond het eerste bouwhistorisch platform van dit jaar gepland, georganiseerd door Gabri van Tussenbroek daarbij ondersteund door de door hem in het leven geroepen programmacommissie bestaande uit Eva Röell (RCE), Karlijn de Wild (VAWR), Jeroen Krijnen (CGB) en Agnes Hemmes (SBN). Zoals Gabri van Tussenbroek bij zijn eerste officiële optreden als dagvoorzitter op het decemberplatform al aankondigde, is het zijn intentie om, naast de vertrouwde bouwhistorische verhalen, met de Bouwhistorische platforms aan te sluiten bij de actualiteit. In het geval van het maartplatform was dat het verschijnen van de handreiking ‘Transformeren met erfgoed’ en het belang daarvan voor bouwhistorisch onderzoekers. Voor de verslagen van dit platform zult u nog even geduld moeten hebben. Een nieuw vast onderdeel van het platform zijn de ‘korte mededelingen uit het veld’, kortom: de ouderwetse zeepkist of de ‘speakers corner’ is terug. Een korte bijdrage over een verrassende ontdekking die je wilt delen met vakgenoten, een vraag of een aankondiging van iets: meldt het vooraf bij Gabri (uiterlijk tien dagen van tevoren) en reserveer dus gerust ‘zeepkist-zendtijd’.

Op 30 juni zal de jaarlijkse studiedag, georganiseerd door de RCE in samenwerking met de SBN, plaatsvinden met

als thema Moderne Bouwmaterialen. En noteert u alvast de datum voor de volgende donateursdag: deze vindt plaats op vrijdag 22 september in Rotterdam. De verwachting is dat het als vanouds een interessante en gezellige dag zal worden met boeiende onderwerpen en bezienswaardigheden.

Het platform op 15 september zal weer in het teken staan van jong talent en in december zal, voor de tweede maal, de SBN Scriptieprijs worden uitgereikt. Waar bij de eerste versie van de scriptieprijs de leescommissie bestond uit een kleine delegatie uit het bestuur, zullen de inzendingen nu beoordeeld worden door een jury van externen, afkomstig uit diverse hoeken van het werkveld. Het bestuur is zeer verheugd dat Dirk Jan de Vries, Ben Olde Meierink, Christine Weijs en Jeroen Westerman zitting willen nemen in deze jury.

Minder vrolijk is het bericht dat op 1 maart jongstleden mr. Gijs van Herwaarden (1936-2023) is overleden, één van de oud-voorzitters van het SBN-bestuur. Met grote gedrevenheid zette hij zich in voor de bouwhistorie. Het is mede dankzij hem dat de *Inleiding in de bouwhistorie* tot stand gekomen is. Gabri van Tussenbroek zal in het In Memoriam in deze Nieuwsbrief uitgebreid ingaan op de grote betekenis die Gijs van Herwaarden heeft gehad voor de bouwhistorie.

Wij wensen u veel leesplezier met wederom een fraaie en informatieve Nieuwsbrief.

Het bestuur

In Memoriam

Cor van den Braber

Op 19 december 2022 overleed op 85-jarige leeftijd Cor van den Braber in Amersfoort. Hij was van 1972 tot 2002 hoofd van het gemeentelijk bureau Monumentenzorg in de Eemstad.

Cor begon zijn loopbaan als architect in zijn geboorteplaats Enkhuizen. Later werkte hij in Haarlem en Utrecht waar hij zich specialiseerde in het restaureren. Cor zag het nut van onderzoek en documentatie bij restauraties toen al in.

Zo regelde hij dat Frans Kipp als vrijwilliger zijn eerste onderzoeken in Utrecht kon verrichten. Toen Cor in 1972 in dienst trad bij de gemeente Amersfoort, lag daar een zware en moeilijke taak om de monumentenzorg opnieuw op te bouwen. In 1978, het jaar dat Fons Asselbergs wethouder monumentenzorg werd, ontstond er een dynamisch koppel dat de oude stad zeer ten goede is gekomen. Cor kon over deze 'tropejaren', zoals hij ze noemde, met de nodige humor vertellen. Hij was erg geïnteresseerd in bouwhistorie ook al droeg deze discipline toen nog niet die naam. De

restauratie van de tweede stadsmuur Achter de Kamp documenteerde hij uitvoerig. Ook bij restauraties van huizen onderzocht hij de bouwsporen. De bouwhistorische vondsten publiceerde hij met regelmaat in het historische jaarboek *Flehite*, het *Nieuwsblad Monumentenzorg en Archeologie Gemeentewerken Amersfoort* en het tijdschrift *Monumenten*.

Ik maakte kennis met Cor bij de oprichting van de Nederlandse Vereniging van Monumentenzorgers. In dat verband kon ik een beroep op hem doen voor lezingen op de studiedagen bouwhistorie. Dat was voordat de SBN in 1991 werd opgericht. Onder zijn leiding kreeg het bouwhistorisch onderzoek in Amersfoort een gestructureerde basis door het aanstellen van Albert van Engelenhoven in 1981. Helaas is kort na het afscheid van Cor in 2002 het bouwhistorisch onderzoek in Amersfoort meer op de achtergrond geraakt. Cor was een boeiend verteller en leidde trots collega's rond op zijn restauraties. Met zijn gleufhoed en snor was hij een markant persoon binnen de monumentenzorg en vooral in zijn stad Amersfoort. Tot op hoge leeftijd bleef hij geïnteresseerd in historische stedenbouw en bouwhistorie. Je trof hem nog regelmatig op studiedagen.

Hoewel jonge bouwhistorici hem niet gekend zullen hebben, mag niet vergeten worden dat Cor zijn steen heeft bijgedragen aan het bouwhistorisch onderzoek in Nederland.

Ad van Drunen

Gijs van Herwaarden

Op 1 maart jl. overleed mr. G.W. (Gijs) van Herwaarden, van 1994 tot eind 2001 gedreven voorzitter van de SBN. Gijs werd in 1936 geboren in Den Haag en studeerde rechten in Leiden. Omdat hij altijd al in Amsterdam had willen wonen, zocht hij daar een baan en kwam hij op de loonadministratie van het GAK terecht. Met de hem zo kenmerkende ironie vertelde hij vorig jaar nog dat dit geen onverdeeld succes was en dat de geschiedenis en kunst hem bleven trekken. Dit inzicht resulteerde in een baan bij het toenmalige ministerie van CRM, waar hij van 1974 tot 1987 hoofd was van de afdeling Monumenten van de departementale directie Musea, Monumenten en Archieven. Van 1987 tot eind 1995 was hij secretaris van de Rijkscommissie voor de Monumenten. Na een reorganisatie werd hij begin 1996 Secretaris Monumenten bij de Raad voor Cultuur, wat hij tot zijn vervroegde pensionering in 1997 is blijven doen. Bouwhistorisch Nederland leerde hem in het najaar van 1994 kennen toen hij Herman Janse opvolgde als voorzitter van de SBN. Bij zijn toespraak op de donateursdag van 17 september van dat jaar, gehouden in Amsterdam, sprak hij direct zijn aarzeling uit die hij had gevoeld om de voorzittershamer over te nemen. Hij was immers geen 'vakbroeder' en als een 'boegbeeld met politieke invloed' – dat het SBN-bestuur eigenlijk had gezocht, zag hij zichzelf al helemaal niet. Wel was hij zeer goed ingevoerd in de monumentenwereld, was hij een pleitbezorger van de *Geïllustreerde Beschrijvingen* en volgde hij de ontwikkelingen in 'Zeist' kritisch.¹ In de opvatting dat het *kennen* van het monu-

Gijs van Herwaarden (rechts) met Jaap 't Hart (destijds plaatsvervangend directeur van de RDMZ) op de donateursdag van 17 juni 2000 in 's-Hertogenbosch. (foto: Dik Berends)

ment centraal moest staan en dat dit een bron voor onderzoek was om het verleden te kunnen doorgronden, vond Gijs in de toenmalige SBN-bestuursleden geestverwanten. Gezamenlijk gingen men vol energie aan de slag.

In de bijna acht jaar dat hij voorzitter was, werd veel tot stand gebracht. Gijs zette zich met verve in voor de instelling van een bijzondere leerstoel Bouwhistorie aan de Universiteit van Leiden in het jaar 2000, ging jaarlijks met een delegatie van het bestuur op de koffie bij de directeur van de RDMZ, zorgde achter de schermen voor

de financiering van de publicatie *Bouwhistorie in Nederland*, schreef trouw bijdragen voor de *Nieuwsbrief*, gaf acte de présence bij de jaarlijkse donateursdagen en wist in 1998 ook nog eens een zeer erudiet en gedegen overzicht te publiceren over het honderdjarige bestaan van de KNOB, waarvan hij jarenlang secretaris was.²

Maar Gijs deed meer. In zijn periode als voorzitter werden de banden met de Hogeschool Utrecht geformaliseerd om tot een opleiding tot bouwhistoricus te komen, en wist hij als een geboren diplomaat kaders te scheppen om tot een lang-

durige, constructieve samenwerking te komen. Tevens werd de basis gelegd voor wat later de *Inleiding in de bouwhistorie* zou worden, kwam de *Leidraad* voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek tot stand en verscheen in april 2000 de eerste versie van de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek*. Zijn strijd voor de implementatie van het Verdrag van Valletta (Malta) voor bovengronds erfgoed was – ondanks het vlammende betoog aan de Staatssecretaris, zoals afgedrukt in *Nieuwsbrief* nr. 27 – helaas niet succesvol, maar dit neemt niet weg dat dit dossier bouwhistorisch Nederland tot op de dag van vandaag blijft bezighouden.³

In november 2001 kondigde Gijs zijn afscheid aan. Hij memoreerde daarbij in alle bescheidenheid enkele wapenfeiten, de eensgezindheid om het vak gezamenlijk op een hoger plan te tillen en ook de goede sfeer binnen het SBN-bestuur, waar hij altijd een goede herinnering aan zou blijven houden. Tijdens de gezamenlijk met de KNOB georganiseerde studiedag ‘Het Binnenste Buiten’, naar aanleiding van het tienjarige bestaan van de SBN, op 12 december 2001, werd hij uitgeluid als voorzitter. Hij deed het daarna weliswaar rustiger aan, maar in zijn geboorteplaats Den Haag was hij nog jarenlang actief, onder andere voor het Louis Couperus Museum, van wiens werk hij een groot liefhebber en kenner was.

Wie Gijs heeft mogen meemaken, herinnert zich hem als een zeer betrokken voorzitter, die altijd de juiste toon wist te treffen, die met vriendelijkheid de bouwhistorie op koers wist te houden en vooruit heeft geholpen. En ook met humor. Zijn ironische oproep aan neerlandici om – naar aanleiding van de verschijning van *Historische houtconstructies in Nederland* – de tegenstel-

ling tussen ‘oplegging met haaklip’ en ‘oplegging met verloren lip’ uit te diepen en te verklaren, is slechts één voorbeeld.

De huidige generatie bouwhistorici is – zonder dat de jongeren onder hen dat wellicht nog weten – schatplichtig aan het werk dat mede door Gijs van Herwaarden is verricht. Gelukkig is hij tot op hoge leeftijd helder van geest gebleven, en kon hij met enige verbazing, maar ook gelatenheid, het hoofd schudden over ontwikkelingen in de erfgoedzorg, die hem zijn hele leven zo na aan het hart heeft gelegen. Dat hij die betrokkenheid in woord en daad ook aan de bouwhistorie heeft willen verbinden, kan iedereen die in het vak werkzaam is of was, alleen maar tot dankbaarheid stemmen.

Gabri van Tussenbroek

Noten

1 G.W. van Herwaarden, ‘Onafhankelijk, kritisch en deskundig. Een halve eeuw advisering over het (rijks)monumentenbeleid’, in: P. Don et al. (red.), *In dienst van het erfgoed. Rijksdienst voor de monumentenzorg 1947-1997*. Jaarboek Monumentenzorg 1997, Zwolle/ Zeist 1997, 59-75.

2 G.W. van Herwaarden, ‘100 jaar Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond. Een beknopte beschrijving’, in: *Bulletin KNOB* 98 (1998) 5, 145-180.

3 L. Scheijde, F. Bijlsma, L. van de Poel, ‘Bouwhistorie en het Verdrag van Malta. De uitwerking van de fout in de vertaling van *archéologie/ archaeology* in de Nederlandse wetgeving’, in: *Nieuwsbrief Bouwhistorie* 71 (2021), 33-42.

De Bond van Nederlandse Bouwhistorici

De Bond van Nederlandse Bouwhistorici zet zich in voor de belangen van bouwhistorici. Bij de bond kunnen professionele bouwhistorici zich laten registreren in het kwaliteitsregister. Deze registratie heeft tot doel om de kwaliteit te garanderen en om het vakgebied verder te professionaliseren. Het helpt opdrachtgevers om een deskundige bouwhistoricus te vinden en het verzekert hen van een vakkundige en onafhankelijke rapportage.

De BNB is aanspreekpunt bij geschillen met bouwhistorici die lid zijn van de Bond. Leden en niet-leden kunnen een melding doen over een lid van de Bond.

De BNB werkt nauw samen met andere partijen. Op dit moment levert ze zowel een inhoudelijke als financiële bijdrage aan de totstandkoming van de nieuwe Richtlijnen Bouwhistorie.

De Bond groeit gestaag. Onlangs trad ook Gabri van Tussenbroek toe, de bouwhistorisch specialist van de RCE. Intussen zijn we bezig om de website te actualiseren. We passen de teksten aan en de procedure voor inschrijving in het register van bouwhistorici. De inschrijving is eenvoudiger en toegankelijker gemaakt. De wegingscriteria zijn enigszins bijgeschaafd: uiteraard zitten de belangrijkste kwalificaties in je bouwhistorische rapporten en in je up to date vakinhoudelijke kennis. Ook is het nu mogelijk om zelf meer

accenten leggen in opleidingen, ervaringen, specialisaties en publicaties. Hierin hopen we aspirant-leden tegemoet te komen die aarzelen vanwege bijvoorbeeld een gebrek aan publicaties. Bouwhistorici hebben het druk en komen juist daar vaak niet aan toe. Maar we horen ook regelmatig dat bouwhistorici wel andere publieks- en vakgerichte activiteiten ontplooiën, zoals lezingen, rondleidingen, cursussen, social media etc. De hoofdlijnen voor professionaliteit zijn dat je goede rapporten oplevert, je vak bijhoudt en op de één of andere manier je vak uitdraagt en je kennis deelt.

Als je twijfelt of je je (nu al) zult opgeven voor registratie, als je liever eerst een intake wilt of als je andere vragen hebt, kun je contact met ons opnemen en bespreken we het samen. Stuur dan een mail naar secretaris@bouwhistorici.nl. En: bij afwijzing krijg je een deel van het inschrijfgeld terug.

Mocht je op- of aanmerkingen hebben op (een tekst van) de site, aarzel dan niet om ons dat te laten weten. Ook via secretaris@bouwhistorici.nl.

Kijk op www.bouwhistorici.nl.

En meld je aan!

namens de BNB, Christine Weijs

Oudheid als ambitie. Passende architectuur uit 1400-1700.

Koen Ottenheim, hoogleraar architectuurgeschiedenis Universiteit Utrecht

Ten tijde van de Republiek hadden de steden in Nederland een grote belangstelling voor hun eigen geschiedenis. Die belangstelling kwam tot uiting in de architectuur waarbij soms werd voorbijgegaan aan de werkelijkheid. Het eerste deel van zijn lezing concentreerde Koen Ottenheim zich op de steden van de toenmalige Staten van Holland. De Staten van Holland werd gevormd door negentien stemgerechtigden waarin één stem van de adel was en achttien van de steden in Holland. Het stemmen gebeurde in een bepaalde volgorde waarbij een toelichting werd gegeven. Als eerste mocht de adel een stem uitbrengen. Daarna waren de steden aan de beurt in een bepaalde hiërarchie die werd bepaald door het jaar van hun verkregen stadsrechten. Te beginnen met Dordrecht als oudste stad van Holland. De steden die kort daarop volgden waren Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda en Rotterdam. Hoe recenter de stadsrechten, hoe minder invloed je had. De invloed in het landsbestuur werd dus bepaald door de formele ouderdom en niet door de eigenlijke macht. Zo had Amsterdam de meeste informele invloed op financieel gebied, maar niet het eerste stemrecht. De hiërarchie in formele ouderdom speelde in de zestiende, zeventiende

en achttiende eeuw een rol in de stedelijke identiteit. De ouderdom van de stad werd met name getoond in de stadhuizen door met oude architectuur om te gaan. Door die uitdrukkelijk te tonen of anachronistisch te bouwen op een manier dat het stadhuis ouder leek dan dat het was. Zo werd een laatmiddeleeuwse handelshal uit de veertiende eeuw, in de zestiende eeuw in gebruik genomen als stadhuis van Dordrecht. Dat gebouw werd aan de buitenzijde bewust niet verbouwd. Het middeleeuws karakter met kantelen, pinakels en arkeltorentjes bleef, met uitzondering van een vernieuwde toegang, tot het begin van de negentiende eeuw gehandhaafd. In de negentiende eeuw, in het nieuwe koninkrijk na 1815, speelt die anciënniteit geen rol meer. De steden hebben dan hun politieke stem in het landsbestuur verloren. Dan is het uitdragen van de geschiedenis niet meer interessant en ook niet meer van belang om een oud stadhuis te hebben. Dordrecht moderniseert in 1835 het stadhuis tot een modern classicistisch gebouw. In zekere zin speelde dit ook in Haarlem. Het stadhuis werd als dusdanig gebouwd in de veertiende eeuw op de plek waar ooit het grafelijk huis gestaan had. Het werd altijd gekoesterd als oud gebouw. In de vijftiende en zestiende eeuw dacht men dat dit het grafelijk huis was, dat het stadhuis was ondergebracht in het paleis van de graaf van Holland. Zo werd het in de stedelijke geschiedenis ook gepresenteerd. Dit is ook zichtbaar in andere steden zoals Delft waar het

1) Stadhuis van Dordrecht omstreeks 1770. (Regionaal Archief Dordrecht)

stadhuis was gegroepeerd rondom een toren die het restant was van een grafelijk hof uit de late dertiende eeuw. Nadat dit stadhuis in 1618 afbrandde, ontwierp Hendrick de Keyser een nieuw stadhuis die als een schil om de behouden oude grafelijke toren werd aangebracht. Hierbij stak de toren er nadrukkelijk bovenuit als herinnering aan die middeleeuwse geschiedenis.

In Leiden werd het stadhuis eind zestiende eeuw gerenoveerd met een nieuwe voorgevel van Lieven de Key en werd er niet verwezen naar het verleden. Dat gebeurde in het nabijgelegen Gravensteen dat in 1463 als rechtbank aan de stad werd overgedragen. Tot de dag van vandaag is de grafelijke toren uit circa 1200 daar in het zicht gebleven.

Terwijl men zich in de stadhuisen hield aan die chronologie van verkregen stadsrechten, speelde ook een informele competitie over de ouderdom.

Daarin speelde de Romeinse geschiedenis van de steden langs de voormalige Limes, de Romeinse rijksgrens, een rol. Hierbij identificeerden de steden zich met één van de Romeinse legerkampen langs de Limes als voorganger van die steden. Dat werd ook in de stedelijke architectuur uitgebeeld. Niet zozeer in de stadhuisen maar met name in poorten en torens. Als voorbeeld noemde de spreker Dordrecht. Dat was al de oudste stad van Holland maar claimde op basis van een schriftelijke bron uit de zestiende eeuw ook gebouwd te zijn op de plek van een Romeinse nederzetting uit 140 n. Chr., gesticht door keizer Antoninus Pius, en Dordrana geheten. Een vroegmiddeleeuwse toren die tot 1600 bewaard was gebleven zou daar een restant van zijn geweest. Bij de bouw van de Groothoofdspoor in 1618 op die plek, werd aan die Romeinse geschiedenis gerefereerd door het aanbrengen van een groot keizersportret boven de toegang.

Ook in Delft speelde dit een rol. In de zestiende en zeventiende eeuw schreven geschiedschrijvers dat de centrale gracht, de Oude Delft, de Fossa Corbulonis is en dat Delft daarmee een Romeinse stichting was. Verder schrijft Van Bleiswijk in zijn stads-geschiedenis van Delft dat het onderste deel van de toren van de Oude Kerk, die buiten de rooilijn van de Oude Delft staat, een Romeinse wachttoren aan het kanaal van Corbulo was geweest. Leiden identificeerde zich met Lugdunum Batavorum waarvan we nu weten dat het bij Katwijk lag. De Romaanse burcht in het centrum van Leiden werd in 1609 als voorbeeld van een Bataafs Romeinse burcht door Petrus Scriverius opgenomen in de Batavia Illustrata. Tot het begin van de negentiende eeuw kon men niet goed het verschil zien tussen Romaans en Romeins.

Het laatste voorbeeld van de spreker betrof een stad buiten Holland. Nijmegen is een stad met een echt Romeins verleden, toen Ulpia Noviomagus genaamd. De laatste Romeinse kern in de oudheid is dat wat later het kasteel Valkhof werd. Later werd deze plek door Karel de Grote in gebruik genomen, daarna verwoest en vervolgens weer opgebouwd. In de zestiende en zeventiende eeuw dacht men dat het, in feite middeleeuwse, kasteel van Barbarossa het Romeinse Noviomagus was. De op het Valkhof gelegen Sint Nicolaaskapel werd vanwege de aanwezige Romeinse spolia, zoals Romeinse grafstenen en bakstenen met stempels, beschouwd als een Romeinse tempel en stond daarom in de achttiende eeuw ook wel bekend als ‘de Heidense Kapel’.

In het stadhuis van Nijmegen speelt het antieke verleden al een grote rol en worden Karel de Grote en Julius Caesar boven de entree afgebeeld en als stadsstichters geëerd. Maar ook als voorafspiegeling van de huidige keizer toentertijd, Karel de Vijfde.

In de zeventiende eeuw speelde dit Romeins verleden nog steeds een grote rol. Toen werd in het stadhuis een collectie aangelegd met grafstenen van Romeinen als een soort vooroudergalerij. Dit alles om de verbinding met het Romeinse, heldhaftige verleden weer te geven. Deze grafstenen waren afkomstig uit Nijmegen en omstreken, waaronder een bekende Romeinse grafsteen afkomstig uit de Sint Nicolaaskapel.

Bovengenoemde voorbeelden geven een mooi beeld van hoe men in de zeventiende eeuw omging met het Romeins verleden. Ten dele gebaseerd op misverstanden of op een te vrije interpretatie van de materiële en geschreven bronnen, en anderzijds door het plaatsen van aanwezige Romeinse resten in een nieuwe context. De verbinding met de klassieke oudheid was van belang om te laten zien dat er sprake was van continuïteit en dat je als stad veel ouder zou zijn dan het feitelijke jaar van de verkregen stadsrechten.

RH

2) Ingangspartij van het stadhuis van Nijmegen omstreeks 1900 met beelden van Karel de Grote en Julius Caesar. (RCE)

Kosmologische aspecten van huizen in insulair Zuidoost Azië

Raymond Corbey, hoogleraar antropologie Universiteit Leiden

Raymond Corbey voerde zijn toehoorders mee naar Zuidoost-Azië, naar het gebied van de Australonesiërs. Daarbij gaat het om de volkeren van Polynesië, Micronesië, Melanesië, de Indische archipel en zelfs Madagaskar. Ze spreken allen een verwante taal en hebben een aantal andere kenmerken gemeen, zoals tatoeages, rijstbouw op terrassen, ranke roeiboten (uitleggerkano's) met drijvers en huizen op palen.

Deze familiehuizen staan hier centraal, niet zozeer hun fysieke, maar vooral hun kosmologische aspecten. De huizen worden gekenmerkt door een steil, vaak wat doorhangend zadeldak op de uiteinden versierd met afbeeldingen van buffels,

vogels of slangen. Ze hebben een opbouw in drie lagen met ruimte beneden voor huisdieren. Op de verdieping bevindt zich het woonvertrek en de zolder is gereserveerd als plek voor de geesten van de voorouders. Het gebruik van de huizen werd sterk bepaald door diverse tweedelingen; tussen mannen en vrouwen, tussen binnen en buiten, tussen bruidsgivers en bruidsnemers en tussen de groep zelf en de vijanden van buiten. Ook werd het huis beschouwd als een metafoor; een huis als een schip, een huis als het menselijk lichaam, of het huis als een vruchtdragende boom.

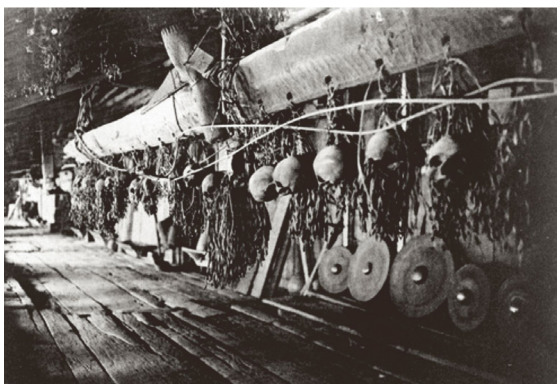
De kern van het huis werd gevormd door een ritueel opgerichte centrale pilaar, waarbij een magische energie de verbinding vormde van de mens met zijn voorouderlijke geesten.

Raymond toonde drie voorbeelden van deze huizen en hun kosmologische aspecten. De eerste betrof de Dayak, de inheemse bewoners van Borneo die als agressieve koppensnellers bekend stonden. De afgehakte en op palen geplaatste hoofden van hun vijanden speelden een belangrijke rol vanwege hun spirituele kracht als onderdeel van hun familiehuizen. Die kosmologische krachten waren ook in het geding bij het oprichten van een rijk bewerkte centrale pilaar voor nieuwe huizen.

Het tweede voorbeeld ging over de huizen van de Tobelo in de Noord-Molukken. Daar werd geloofd dat de voorouders alles bezaten en daarom ook het huis eigendom van de voorouders was. Dat huis zelf werd gezien als een lichaam met een ruggengraat. Symbool van deze ruggengraat waren de lange smalle schilden (dadatoko) die bij de Tobelo een belangrijke rol in hun ceremoniële dansen speelden.

**1) Traditioneel
Toradja huis, Sulawesi (Celebes).
(bron: Wikimedia Commons)**

Zijn laatste voorbeeld voerde ons naar de volkeren van Nieuw Guinea in het gebied rond de Geelvinkbaai. Daarbij speelde de centrale pilaar van het huis eveneens een belangrijke rol. In verkleinde vorm werd deze pilaar als amulet door de krijgers met zich meegedragen.

Deze Etnografische uitstap naar de andere kant van de wereld en de woonhuizen aldaar, maakt ons weer bewust van het feit dat een woonhuis niet alleen een fysieke constructie is, of de omhulling van een ruimte, maar ook een entiteit is vol symboliek, betekenissen en kosmologie.

RS

Een raadsel opgelost: Jacobus Vrel schilderde in Zwolle

Boudewijn Bakker, oud-conservator van de prenten en beeldcollectie van het stadsarchief Amsterdam

Boudewijn Bakker weet ook in algemene zin veel van de topografie op schilderijen. Dit leidde tot

een samenwerking met Dirk de Vries ten aanzien van de algemeen minder bekende schilder Jacobus Vrel. Vrel is een zeventiende-eeuwse schilder die met name in het oosten van het land en het westen van Duitsland werkzaam moet zijn geweest. Allereerst zijn er naast topografische voorstelling ook quasi-topografische voorstellingen, die in het geheel niet bedoeld zijn om een realistisch beeld van een stad te geven. Meerdere mensen hebben zich in het verleden gebogen over de persoon Jacobus Vrel en zijn werkgebied. Van het werkgebied van Vrel, die vrij veel stadsgezichten heeft geschilderd, is weinig bekend, maar daar lijkt nu verandering in te zijn gekomen.

Jacobus Vrel is tot nu als persoon niet teruggevonden in archieven, waardoor van zijn leven weinig bekend is. Zo is bijvoorbeeld niet bekend waar hij geboren is of woonde en werkte wat het lastig maakt om zijn stadsgezichten te koppelen aan een locatie. De schilderijen die bekend zijn van zijn hand zijn allemaal rond 1650 vervaardigd en lijken binnen een tijdsbestek van zo'n tien jaar te zijn geschilderd. Er zijn ongeveer dertig schilderijen van interieurs en nog eens dertig schilderijen van stadsgezichten bekend van zijn hand die allemaal op paneel zijn geschilderd.

In de lezing wordt de focus gelegd op de stadsgezichten, waarin opvalt dat het vooral gaat om nauwe straatjes met smalle, hoge huizen met bakstenen geveltjes. Verder zijn er veel kruiskozijnen, pothuisjes en luifeltjes te zien. Aan de hand van de natuurstenen kruiskozijnen, maar vooral ook de straten van veldkeien die ook op de schilderijen te zien zijn, moeten de tafereeltjes niet in het westen van Nederland gezocht worden. Om allerlei redenen vallen ook steden als Groningen of in Noord-Duitsland af.

2) Binnengalerij van een Dayak-huis op Borneo (foto: Tropenmuseum TM-10018343).

**1) Jacobus Vrel:
Een straatscène
uit de zeventien-
de eeuw.
(Collectie Ham-
burger Kunst-
halle)**

In het voorjaar van 2020 werd Bakker benaderd door een collega uit München die een tentoonstelling en boek voorbereidde om hiernaar te kijken. In 1989 was al eerder een schilderij van Vrel in Zwolle gelokaliseerd door Everhard Jans. Om toch verder te komen in het plaatsen van ander werk van Vrel, benaderde Bakker Dirk de Vries die meer bekend is met de oude bouwkunst. Dirk kon heel goed beredeneren waarom het eerder gedateerde schilderij Zwolle moest zijn. Op het schilderij zijn muurhuizen te zien met lessenaarsdaken. Zwolle bezat aan de noordzijde een stadsmuur met uitkragende bogen aan de stadzijde die zich heel goed leende voor het type muurhui-

zen in het schilderij. Zowel de stadsplattegrond van Blaeu uit 1653 als de kadastrale minuut uit 1832 lijken te bevestigen dat het inderdaad om de Waterstraat gaat aan de noordzijde van de Zwolse binnenstad. Wel nam Vrel de vrijheid om een gevel die zich vermoedelijk aan het begin van de Waterstraat bevond, ook in het schilderij weer te geven. Ten slotte gaf een historische foto uit de jaren zestig een sterk vergelijkbare bebouwingstypologie, al zijn er uiteraard door de eeuwen heen aanpassingen gedaan aan de bebouwing. Op basis hiervan kon al snel een andere schilderij van Vrel gelokaliseerd worden, eveneens in Zwolle. Ook hier lijkt de Waterstraat afgebeeld, maar is nog de open overdekte weergang te zien die boven de muurhuisjes uitsteekt. Hier lijkt een gedeelte tussen de verdwenen Vispoort en de Wijndragerstoren in beeld gebracht. De Wijndragerstoren, die nog steeds aanwezig is, is op de achtergrond te zien. Van de stadsmuur, die na grootschalige sloop gedeeltelijk weer tevoorschijn kwam, zijn delen hersteld en weer voorzien van een overkapping. De bevindingen van Boudevijn Bakker en Dirk de Vries resulteerde uiteindelijk in een bijdrage aan het eerdergenoemde boek dat in 2021 verscheen.¹

Het verhaal maakt duidelijk dat de kunsthistorie en de bouwhistorie elkaar verder kunnen helpen. Aan de hand van historisch kaartmateriaal en foto's zijn twee schilderijen gelokaliseerd in Zwolle en ontstaat een beeld van het Zwolle in het midden van de zeventiende eeuw. Wellicht dat meer werk van Vrel geplaatst kan worden in Zwolle of steden in de omgeving. Enige voorzichtigheid is daarbij wel geboden. Bekend is dat schilders soms enige vrijheid nemen in hun weergave van stadsgezichten. Dit moet zeker

ook het geval zijn bij Vrel, zoals ook blijkt uit het eerste schilderij dat besproken werd. Maar door zijn gedetailleerde weergave van huizen lijkt het er wel degelijk op dat hij bestaande gebouwen weergaf en zegt het zeker iets over het stadsbeeld.

PB

¹ Ebert, Bernd, Cécile Tainturier & Buvelot, Quentin (red.), *Jacobus Vrel: Looking for clues of an enigmatic painter*, Berlin 2021.

Adellijk zelfbeeld met bouwinschriften en wapens

Ben Olde Meierink, specialist kastelen en buitenplaatsen

De behoefte van mensen om een pas gebouwd huis van een jaartal en soms ook van naam te voorzien komt al voor in de Romeinse tijd. In de zestiende eeuw speelde dit gebruik sterk. Naast het weergeven van de naam van de opdrachtgever of beide namen van een echtpaar kwam het ook voor dat het gecombineerde familie-wapen van de opdrachtgevers werd afgebeeld. Zo ook bij de frontvleugel van kasteel Twickel in Overijssel die werd gebouwd in het midden van de zestiende eeuw. Daar bevindt zich boven de ingang een Baumberger memoriesteen met de wapens van de opdrachtgevers Agnes van Twickelo, de erfdochter van Twickel en haar man Goossen von Raesfelt met een inschrift waarin de eerste-steenlegging door Agnes en Goossen in 1551 wordt gememoreerd. Bijzonder is dat Agnes, wiens portret ook is aangebracht, al op 2 maart 1551 was overleden. Als ze daadwerkelijk bij de plechtigheid was, dan moet deze eerste-steenlegging in de koude wintermaanden, buiten het bouwseizoen hebben plaats gevonden. Hoe het er bij deze eerste-steenleggingen in de zestiende eeuw aan toeging is niet bekend. Aan weerszijden van de ingang zijn op de borstweringen van de beide erkers op de bel-etage en de verdieping

2) De Waterstraat in Zwolle ongeveer drie eeuwen later. Zeer waarschijnlijk heeft Vrel dit straatje geschilderd.
(Foto: G.J. Dukker, 1962, collectie RCE)

1) Kasteel Twickel.
(RCE, 2005)

2) Entreepartij
van kasteel Twickel.
(RCE, 1986)

telkens acht wapens aangebracht. Dankzij het heraldische onderzoek van de heraldici Gevers en Mensema uit Zwolle is nu bekend van wie deze wapens precies zijn. Met de wapens links beneden is het huwelijk van de heer van Raesfelt met zijn eerste echtgenote, Agnes van Twickelo vastgelegd en boven het huwelijk met zijn tweede echtgenote, Ermgard von Bemmelsberg genannt Boinenburg. De wapens aan de rechterzijde van de ingang hebben betrekking op het huwelijk van hun zoon Johan I (+1604) en kleinzoon Johan II (+1648). De wapens op deze rechter erker waren niet te verklaren en Gevers en Mensema noemen het een 'heraldisch probleem', maar bij een in 2016 uitgevoerd bouwhistorisch onderzoek van BBA werd vastgesteld dat de zestiende-eeuwse frontvleugel uit twee delen bestond, waarbij het rechterdeel een eeuw jonger moet zijn dan het linkerdeel en de ingangspartij. Dit werd bevestigd door dendrochronologisch onderzoek, elders in het gebouw, en archiefonderzoek in de rekeningen. Aangezien het tweede huwelijk van Goossen pas in 1558 plaatsvond, heeft de bouw van de frontvleugel bijna een decennium geduurd. Ook dit werd door het dendrochronologisch onderzoek bevestigd.

Ermgard van Bemmelsberg was de weduwe van een verre neef van Goosen, Johan van Raesfelt, bezitter van de stamburcht Raesfelt op de grens tussen Munsterland en de Gelderse Achterhoek. Bij zijn plotselinge dood liet Johan zijn vrouw met een zoontje Johan van nog geen jaar na. Hij zou in de toekomst Heer van Raesfelt worden. Toen dit zoontje in 1559 in Deventer stierf, werd hals over kop kasteel Raesfelt door Goossen ingenomen en bezet. Terwijl eigenlijk de schoonfamilie van Ermgard, Raesfelt zou erven. De inname

was het begin van een lange procedure voor het Reichskammergericht in Spiers die nog tot in de jaren tachtig van de zestiende eeuw zou duren. Interessant is dat in de oudste vleugel van het kasteel een erker aanwezig is met op de borstwering vier wapens en het jaartal 1561. Altijd werd aangenomen dat dit het wapen was van Ermgard en haar eerste man Johan, maar in werkelijkheid zijn het de wapens van de ouders van Ermgard en haar tweede man Goossen van Raesfelt. Uit dit voorbeeld wordt duidelijk dat op Raesfelt de wapens op de erker de omstrede aanspraak op het voorvaderlijke kasteel moesten ondersteunen. Een vijftiende-eeuwse gedenksteen op de burcht van Kleef net over de Duitse grens bij Nijmegen memoreert de instorting van de Oude Toren in het jaar 1439. Op deze gedenksteen die aan de zijde van de binnenplaats is aangebracht is te lezen, in landstaal, dat de tufstenen toren was ingestort. Deze toren had hier volgens het inschrift sinds de geboorte van Christus gestaan en van de toren werd gezegd dat deze door Julius Caesar was gebouwd. Graaf Adolf van Kleef had het puin laten ruimen en hier vanuit de grond een nieuwe toren laten optrekken. Met het inschrift wilde Adolf niet alleen de herbouw van de toren vastleggen, maar ook dat deze toren de opvolger is van een toren die tot in de oudheid terugging. Noordelijker aan de Nederlandse grens, bij Oldenzaal, staat boven op een heuvel Burg Bentheim. In het begin van de zestiende eeuw werd de 'Grote toren' of 'kruittoren' die in een bouwvallige toestand verkeerde in de oude vorm herbouwd. Bouwsporen laten zien hoever de hoog-middeleeuwse toren bewaard was gebleven. Dit is opmerkelijk omdat de militaire functie van een dergelijke hoge toren toen al was achterhaald.

De herbouw in 1507 wordt gememoreerd in twee wapenstenen met wapens en inschrift aan zowel de veldzijde, als de pleinzijde van de burcht en aan de buitenzijde van de toren. In de wapenstein wordt men eraan herinnerd dat de heer Everwin von Bentheim en zijn echtgenote Ingeborg von Mecklenburg Stargard in 1507 de kruit-toren hebben laten herbouwen.

Wapenstenen werden ook aangebracht om verwantschap aan te tonen tot een bepaald geslacht. Zo werden in opdracht van Everwin III von Bentheim in de Schlosskirche Bentheim zestien wapenstenen van overgrootouders in een galerij aangebracht.

Tenslotte werd Burg Steinfurt besproken waar op een erker in opdracht van mevrouw Walburga van Brederode in 1559 een steen werd aangebracht waarop zij zichzelf liet afbeelden met haar tweede zoon Arnold III von Steinfurt. Zij zijn afgebeeld leunend op een kussen zodat het lijkt alsof zij uit

3) Slot Raesfeld in de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen.

(Foto: Günter Seggebäing, CC BY-SA 3.0)

een venster leunen en naar buiten kijken. Links is het wapen van Bentheim Steinfurt afgebeeld en rechts het wapen van Van Brederode. In het midden is een tekst in Latijn aangebracht. Hierop is te lezen dat zij de vleugel waar deze steen bij hoort heeft laten vernieuwen en dat zij als regent, haar zoon Arnold presenteert aan het publiek. De spreker sloot af met de conclusie dat wapens en inschriften op kastelen dienden voor het vastleggen van de ouderdom en het belang van het geslacht, van een ceremonie en van (vermeende) eigendomsrechten.

RH

Gezichten op gevels van huizen 1400-1700

Dirk J. de Vries, bouwhistoricus Universiteit Leiden

In zijn lezing vestigde Dirk onze aandacht op de verbeelding van gezichten op gevels, waar recent een boek van zijn hand over verscheen.¹ De algemene onderzoeksvraag die aan de orde werd gesteld is voor wie deze gezichten bedoeld zijn? Waren de gezichten zoals we die bij veel oude burgerhuizen zien vooral decoratief of portretmatig bedoeld? Dirk zette in zijn lezing uiteen dat deze gezichten vaak terug zijn te leiden naar de bouwers van de huizen. Met name van de adel zijn legio voorbeelden van verbeeldingen in de kunst aangetroffen op en in hun gebouwen, portretten grafstenen. Maar hoe zit het met de gewone mens die een huis in de stad laat bouwen? Het menselijk gelaat is het meest identificeerbare deel van het lichaam. Bij de combinatie van een mannelijk en een vrouwelijk portret is de kans

zeer groot dat het gaat op het stichtend echtpaar. De man bevindt zich dan altijd links, en de vrouw rechts, tenzij de vrouw eerder is overleden. Hetzelfde is ook te zien in het interieur bij schouwen en glas-in-loodramen, maar ook in de schilderkunst en bij graven.

De hoofden van de stichters bevinden zich in gevels meestal vlak boven de begane grond in het stenen gedeelte van de gevel. In de houten pui komende deze niet voor, omdat ze hier veel kwetsbaarder zijn. Volgens Dirk is dit bewust omdat ze voor de eeuwigheid bedoeld waren. Voorbeelden hiervan zijn in veel steden terug te vinden en Dirk toont enkele voorbeelden uit onder meer Deventer, Gouda en Haarlem. Interessant in deze laatste stad zijn drie vrijwel identieke gevels aan de Jansstraat 61, 63 en 63A met in totaal zevenentwintig hoofden. Er is sprake van veertien volwassenen, telkens in paren, zeven hoofden van kinderen of jongelingen en zes duivels. Is hier sprake van portretten? Uit bronnen is bekend dat de huizen rond 1620 zijn gebouwd in opdracht van burgemeester en brouwer Johan Herculesz. Schatter. De grootste en meest in het oog springende portretten net boven de begane grond zijn hiermee in verband te brengen. Interessant is om het mannelijke portret in het linker huis te vergelijken met twee geschilderde portretten van de hand van Frans Hals van Johan Herculesz. Schatter. Het gebeeldhouwde hoofd vertoont zeker gelijkenissen met beide schilderijen. Het portret in het middelste pand zou dan zijn vrouw Volkje Olycan moeten zijn met wie hij in 1616 trouwde. Geheel rechts, in een huis dat later gebouwd lijkt te zijn, bevindt zich een moderner gekleed mannenhoofd dat de oudste zoon zou kunnen zijn. Meer naar boven in de linker gevel

meent Dirk de portretten van het stichtende echtpaar nogmaals te zien. Aan de rechterzijde zijn duiveltjes te herkennen en daartussen twee engeltjes waarvan de suggestie werd gegeven dat dit jong overleden kinderen zijn. Deze opstelling doet denken aan het laatste oordeel, met links de ouders als verwijzing naar de hemel, en rechts de duivels als verwijzing naar de hel. Daartussen bevinden zich de engelen, mogelijk jong overleden kinderen aangezien alleen deze twee vleugels dragen.

De oudste renaissanceportretten in Noordwest-Europa zijn te vinden in het Hof van Bladelin in de Naaldenstraat in Brugge. Hier zijn op de binnenplaats de portretten van Lorenzo de' Medici en zijn vrouw Clarice Orsini uit circa 1470-1490 te vinden. Zij draagt op haar borst een gevleugeld engelenhoofdje, wat een verwijzing zou kunnen zijn naar haar vroege dood wat zou betekenen dat het portret memoriaal bedoeld is.

Vanuit voorbeelden in de schilderkunst is bekend dat familieleden na hun dood worden vereeuwigd, zoals vaak ook gebeurde bij jonggestorven kinderen. Deze werden dan afgebeeld als vrolijk kijkende engelen. Men ging er namelijk vanuit dat zij direct naar de hemel gingen. Vermoedelijk is dit een thema dat ook in gevels werd toegepast. Bij een voorbeeld in Leiden lijkt dit ook het geval. Aan de Nieuwstraat staat een smal en hoog pand dat in 1650 gebouwd werd door Jannetgen van Roij, die toen net weduwe was. Centraal in de gevel staat een vrouwenhoofd afgebeeld met daaronder de tekst *T wyfs hooft*. Het is aannemelijk dat dit een portret is van de opdrachtgeefster van het huis. Hoog in de gevel is een opgestoken hand zichtbaar. In de achttiende eeuw was dit geïnterpreteerd als de vermanende hand van de

1) Jansstraat 61, 63 en 63a in Haarlem.

(Foto: Jildo Tim Hof, RCE)

echtgenoot die zijn vrouw tot de orde roept. Op de verdieping daartussen is een lachend portret te zien van een engel. Dit zou goed haar net overleden echtgenoot Jan Barentsz kunnen zijn. De betekenis van de hand bovenin zou anders dan men in de achttiende eeuw dacht veel meer moeten worden gezocht in het religieuze: als zegenend of beschermend gebaar. In de gevel links van het pand, ook gebouwd in opdracht van Jannetgen van Roij, zijn drie treurende engeltjes te zien, waarvan Dirk suggereert dat dit wellicht

2) Het gebeeldhouwde mannenhoofd in Jansstraat 61, hoogstwaarschijnlijk Johan Herculesz. Schat-
ter.

(Foto: Jildo Tim Hof, RCE)

de treurende kinderen van het echtpaar zijn. Als laatste werd het Huis met de Hoofden in Amsterdam getoond, gebouwd omstreeks 1620. Door de enorme godenportretten in de gevel vallen de kleine hoofdjes boven de ingang nauwelijks op. Juist in deze hoofdjes meent Dirk het stichtende echtpaar te zien, waar de bovengelegen wapenschildjes bij horen (tegenwoordig voorzien van de wapenschilden van de tweede bewoners die verkeerd om zijn beschilderd!). De direct naast-

gelegen hoofden lijken hierbij aan te sluiten: Mercurius, god van de handel, als verwijzing naar het beroep van de eerste bewoner die kousenhandelaar was. Rechts is juist Minerva zichtbaar, god van de wijsheid en vindingrijkheid die vaker wordt toebedeeld aan de vrouw.

Tot slot hoopt Dirk dat zijn onderzoek bijdraagt aan een betere identificatie en bouwhistorisch onderzoek voor herstel van monumenten. Het blijft ook voor de komende generaties om nieuwe uitdagingen en invalshoeken te zoeken. Er zitten tal van niet herkende dimensies en potenties in ons (gebouwde) erfgoed verstopt.

PB

Noten

¹ Vries, Dirk J. de, *Gezichten op gevels van huizen 1400-1700*, Wbooks Zwolle 2022.

Facades zijn Gezichten. Uitgangspunten van de Leidse Comparative World Architecture Studies (CONWAS)

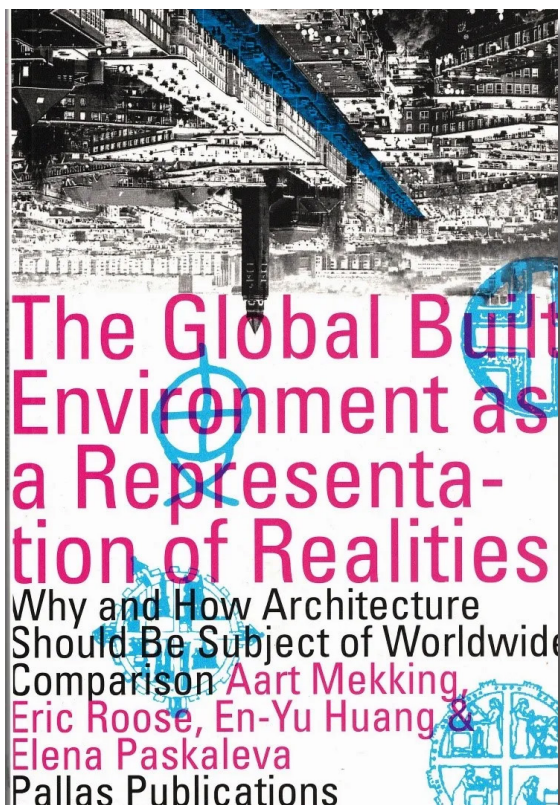
Aart J.J. Mekking, professor emeritus aan de Rijks Universiteit Leiden

Het nieuwe boek van Dirk de Vries *Gezichten op gevels* was voor Aart Mekking het mooie aanknopingspunt voor de basisprincipes van een vergelijkende analyse van alle door mensen gemaakte verblijfsstructuren.

Deze structuren kunnen gevlochten zijn, geweven, uit adobe (in de zon gedroogde klei, red.), natuursteen, gebakken steen, beton, staal etc. Voorbeelden zijn toegangen in huisgevels met wapenschilden van de stichters, of maskers op een huis, of een vooroudermasker vormgegeven als façade.

De belangrijkste kant van een gebouw, met een toegang, wordt 'gevel, façade' genoemd. Het synoniem ervoor is het laat-Latijnse woord 'facia'. Synoniemen zijn te herleiden naar het Indogermaanse 'ghebh' en het Griekse woord 'kephale' (hoofd). Bij een gebouw wordt de belangrijkste zijde dus aangeduid met het hoofd (gezicht) als het voornaamste menselijke lichaamsdeel.

Volgens Mekking 'representeert' architectuur wereldwijd de werkelijkheid van zijn opdrachtgever, zowel als de bedenker en eventueel ook de marker. Rond 2000 kwam hij tot deze conclusie bij de theoretische voorbereiding van de internationale Masteropleiding 'Comparative World Architecture Studies (COMWAS)' aan de Leidse Universiteit. Het model of fundamentele uitgangspunt was dat *'architectuur elke materiële en immateriële, elke bestaande en elke denkbare werkelijkheid kan representeren, ongeacht de tijd en de cultuur*

waarin dit gebeurt'. Het PhD-programma leidde in 2009 tot een publicatie onder de naam van Aart Mekking.

Mekking's op het wereldwijde bouwen gerichte onderzoek en onderbouwing is sterk beïnvloed door het boek van G. Lakoff en M. Johnson: *Philosophy in the Flesh. The embodied Mind and its Challenge to Western Thought* (1999), met name vanwege hun belangrijke neuro-linguïstische argumenten en het onderzoek naar de wijze waarop wij mensen denken, met behulp van andere, zogenaamde cognitieve wetenschappen,

1) Kaft boek van A. Mekking, E. Roose, En-Yu Huang & E.Paskaleva, *The Global Built Environment as a Representation of Realities. Why and How Architecture Should Be Subject of Worldwide Comparison*, Pallas Publications 2009.

2) Angkor Thom, het kosmische middelpunt van het toenmalige Khmer Rijk.

zoals onder ander neurologie. De auteurs legden volgens Mekking de basis onder onze kennis van de werking van het menselijke brein, dat onder meer ook geheel bepalend is voor onze waarne- ming van de wereld.

Het menselijke denkproces is fundamenteel metaforisch van karakter. Metaforen spelen dus een grote rol, en deze vatte de spreker samen in het begrip 'container': de betekenis van ons eigen lichaam (woonomgeving, een grot, tent of huis), de ruimte om ons heen tot aan de horizon (onze gebouwen onlosmakelijk verbonden met ons li-

chaam), en dat ook in verband met de positie van de mens, zowel letterlijk als figuurlijk. Hoewel het gebouwde resultaat statisch van karakter is, representeert het onvermijdelijk ook de dynamiek van de beweging tussen en naar een van beide posities: de centrale, de perifere, en alles er tussenin. Dit alles heeft te maken met de representatie van 'een situatie of realiteit die de opdrachtgever door middel van het bouwconcept heeft willen uitdrukken en die ook te maken heeft met de functie van het gebouw', beïnvloed door, de mens aangeboren associatief denken. Dit wa- ren min of meer de fundamentele uitgangspun- ten van Mekking's voordracht. Een verdere uitleg deed hij door middel van schema's en concrete voorbeelden. Eén voorbeeld: de vier hemelstre- ken door hoofden, bekroningen van vele Axes Mundi van het pantheon van de Bayon (twaalfde eeuw), gelegen in het middelpunt van Angkor Thom (Cambodja), het kosmische middelpunt, de 'navel' van het toenmalige Khmer Rijk. Kortom, ongewoon en weinig gebruikelijk was de lezing. De diateksten en de theorievorming, met snel voorbij flitsende schema's en foto's van ob- jecten over de hele wereld waren interessant. Het verhaal was soms echter voor een eenvoudige bouwhistoricus wel moeilijk te volgen.

ES

De actualisatie van de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek

Birgit Dukers, Buro4 en Taco Hermans, zelfstandig onderzoeker

De huidige Richtlijnen Bouwhistorie dateren uit 2009 en zijn van groot nut geweest bij het stimuleren van goed bouwhistorisch onderzoek. Inmiddels zijn er ruim tien jaar verstreken en werd de noodzaak gevoeld voor een actualisatie van de richtlijnen. Vanuit de SBN, de BNB, de RCE, het Rijksvastgoedbedrijf (RVB) en het Convent van Gemeentelijke Bouwhistorici (CGB) is het initiatief genomen om te kijken naar de kwaliteit van het bouwhistorisch onderzoek; het zogeheten Kwaliteitsoverleg. Eén van de verbeterpunten die uit het overleg is voorgekomen is de actualisatie van de Richtlijnen.

Om dit een ruimer kader te geven is aansluiting gezocht bij de ERM (Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg) die al enkele andere uitvoeringsrichtlijnen (URL) onder hun hoede hebben, waaronder voor kleurhistorisch en tuinhistorisch onderzoek. De nieuwe URL wordt inhoudelijk beoordeeld door een begeleidingscommissie met vertegenwoordigers vanuit de ontwerpers, de opdrachtgevers, de onderzoekers en de plantoetsers en zal vastgesteld worden door het Centraal College van Deskundigen Restauratiekwaliteit (CCvD) van de ERM. Het bouwhistorisch onderzoek kan worden gesplitst in waar-

Richtlijnen 2009

destellend en documentair. Beide vragen om een verschillende benadering en daarom is ervoor gekozen eerst te werken aan een uitvoeringsrichtlijn Bouwhistorisch onderzoek met waardestelling (URL 2007). Daarnaast wordt vanuit de archeologie in samenwerking met de bouwhistorie gewerkt aan een leidraad voor documentatie.

Uit de evaluatie van de bestaande richtlijnen is naar voren gekomen dat de verschillende productomschrijvingen van de soorten onderzoek onvoldoende duidelijk waren en dat de richtlijnen teveel gericht blijken op grotere onderzoeken en onvoldoende aansluiten bij de dagelijkse onderzoekspraktijk die vooral bestaat uit kleinere waardestellende onderzoeken.

De ERM is momenteel druk bezig met een voorstel tot actualisatie die naar verwachting in 2023 zal leiden tot een veldversie bedoeld ter raadpleging in bredere kring van vakgenoten en andere betrokkenen.

In het voorstel voor de nieuwe richtlijnen wordt getracht meer accenten te leggen en een aantal zaken duidelijker te specificeren. Er wordt nog maar van drie onderzoeksvormen uitgegaan; verkenning, opname en inventarisatie. Het onderscheid tussen verkenning en opname zal weer sterker gemaakt gaan worden. Ook zullen er duidelijker eisen gesteld gaan worden aan de beschrijving van de werkzaamheden en wat daarvan in het rapport moet komen. Er is een productentabel opgesteld met voor verschillende onderzoeksvormen welke activiteiten uitgevoerd moeten worden. De tabel is van belang voor opdrachtgevers zodat ze weten wat voor soort van onderzoek ze kunnen verwachten. Dit alles ook om een betere beoordeling door het bevoegd gezag mogelijk maken. In de waardestellingstekeningen zal ook duidelijk aangegeven moeten gaan worden wat wel en wat niet is onderzocht en bij de presentatie van de waarden dienen de interieurafwerkingen beter aangegeven te worden.

Dat het laatste woord zeker nog niet gezegd is, bleek ook uit de discussie na de presentatie. Daar leefden fundamentele vragen over het verschil

tussen een bouwhistorische en een cultuurhistorische waardestelling, tussen een interne en intrinsieke (waar ook meer immateriële, of misschien wel architectonische waarden [ruimtebeleving] aan de orde komen) en of de waardering van de tijdslagen niet zou moeten leiden tot meerdere waardestellingen.

RS

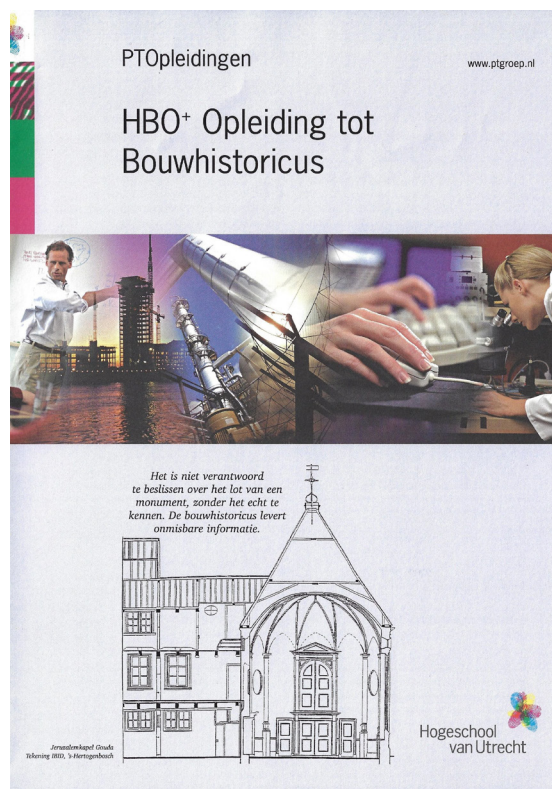
25 jaar opleiding HBO+: Een web van zijden draadjes

Ronald Stenvert en Jan van der Hoeve, zelfstandig onderzoekers

Eigenlijk ongemerkt bestaat de opleiding bouwhistorie en restauratie aan de Hogeschool Utrecht alweer 25 jaar. Dat is reden om het archief in te duiken en kort te reflecteren op de geschiedenis, het heden en de toekomst van deze opleiding. Al bij de oprichting van de SBN (1991) was kennisoverdracht één van de kerndoelstellingen. In 1993 leidde dit tot een cursus *Inleiding tot de Bouwhistorie*. Enkele jaren later, in 1997, kon worden aangesloten bij een initiatief van de restauratiearchitecten voor een cursus restauratie op de Hogeschool Utrecht, toen nog gevestigd in de HTS aan de Vondellaan in Utrecht. In 1999 ging daar een eerste cursus Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg (BRM) van start met Jean Penders en Kees Geevers als coördinatoren. Het curriculum werd vormgegeven als een tweejarige cursus die om het jaar van start ging. Enkel in de periode 2012-2016 was dit jaarlijks, maar dat bleek voor alle betrokkenen wat teveel gevraagd.

De cursus werd geformaliseerd in de HU-structuur maar behield een individueel karakter en sterke gerichtheid op de praktijk (learning by doing). Bijzonder ten opzichte van alle opleidingen op de HU is dat deze cursus bijna volledig draait op externe docenten uit de praktijk. Ook alle studieprojecten zijn rechtstreeks ontleend aan de praktijk. Begeleiding geschiedt zoveel mogelijk op de onderzoeklocaties zelf. Er is ruim plaats ingeruimd voor excursies. Verder wordt een sterke wisselwerking tussen bouwhistorie en restauratie nagestreefd; het geheel is ingebed in een stevig theoretisch kader, aangevuld met kennis uit aangrenzende vakgebieden.

Inmiddels zijn we met de vijftiende lichting bezig en naar schatting 300-350 studenten hebben de opleiding succesvol afgerond. Gaandeweg zijn er enkele verwante opleidingen gestart met een iets kortere duur. In de loop der tijd heeft de cursus een aantal coördinatoren gehad, naast de al genoemden zijn dit Henk Jan Derksen, Marjorie Verhoek, Marjoleine van Schaik, Margreet Temme, Lotte Zaaier en Wido Choufour. Voorafgaand aan iedere nieuwe cursus werd een brochure samengesteld met daarin de omschrijving en de structuur van de cursus. De begeleiding van de studenten ligt in handen van een aantal stafdocenten, die trouwens ook diverse colleges verzorgen. Jan Dröge en Leo Wevers zijn er al vanaf het begin bij. Andere stafdocenten zijn Harriën van Dijk, Louis Gerdessen, André Hoek (†), Jan van der Hoeve, Mariëlle Prins en Ronald Stenvert. De studenten hebben een heel diverse achtergrond, van architect tot dierenarts. De een kan wat makkelijker tekenen en de andere wat beter schrijven. Grootste gemene deler is de grote passie voor de restauratie en bouwhistorie. Gezien

1) Voorblad brochure opleiding in 1999 (collectie RS)

het feit dat veel studenten al werkervaring en kennis van verschillende vakgebieden hebben, ontstaat bij bijna alle lessen en locatiebezoeken veel discussie en uitwisseling van gedachten. Ook de docenten profiteren daarvan! Gedurende de cursus vindt een hechte groepsvorming plaats met blijvende contacten over de jaren. Veel studenten komen op goede plekken terecht. In hoofdlijnen komt de opleiding erop neer dat de studenten in het eerste jaar gezamenlijk drie praktijkopdrachten doen, een bouwhistorische verkenning, een restauratieopdracht en een in-

2) Bouwhistorisch onderzoek aan het Martiniekerk-hof in Groningen 2022
(foto Jan van der Hoeve)

terieuropdracht. Het veldwerk geschiedt groeps-
gewijs, de uitwerking tot rapporten individueel.
De theorie wordt overgedragen door middel van
colleges. De volgorde van de colleges is afge-
stemd op de projecten. Desondanks is een eerste
bouwhistorische verkenning voor nieuwe stu-
denten niet zelden een overweldigende ervaring.
De laatste twee keer was dit inclusief corona-
beperkingen. Ook het interieuronderzoek blijkt
steeds een inspirerende belevenis, omdat door

nauwkeurig bestuderen van afwerking en bewer-
king vaak onverwacht veel conclusies getrokken
kunnen worden.

In het tweede jaar kiest iedere student voor
of bouwhistorie of restauratie als afstudeer-
richting en kiest daarbij ook zijn of haar eigen
onderzoeksubject. Dan staan de studenten er
alleen voor, slechts ondersteund door één van
de stafdocenten. Bij de bouwhistorie is de eerste
opdracht een individueel uitgevoerde bouwhis-
torische verkenning, gevolgd door het documen-
teren van een bouwonderdeel (kapconstructie,
muurwerk, interieuronderdeel) en als derde een
verbreding naar bouwblokniveau of bewonersge-
schiedenis. Ook het tweede jaar zijn er nog bijna
wekelijks colleges.

De cursus wordt afgesloten door een excursie
naar België waar de bouwhistorie hetzelfde
schijnt, maar toch wel degelijk aanmerkelijke ver-
schillen kent. En passant kan daar dan nog een
natuursteeengroeve bezocht worden. De laatste
keer was de excursie verlegd naar Limburg met
een klein uitstapje in Belgisch Limburg. Ook de
excursie blijkt steeds een belangrijk leermoment,
vooral door de vele discussies.

De huidige lichting bestaat uit 23 studenten, waar-
van er veertien bouwhistorie studeren en negen
restauratie. Zoals gebruikelijk doorloopt men een
intensief curriculum met nadruk op de relatie tus-
sen leren kijken en koppeling aan de theorie. En
zoals steeds is ook nu weer de vraag naar hand-
vatten bij onderzoek en datering, bijvoorbeeld in
de vorm van overzichten van de ontwikkeling van
constructies, vormen en materialen per regio. Iets
wat in de nog steeds vrij jonge bouwhistorie niet
evident is. Begin juni hopen we weer de welver-
diende diploma's uit te kunnen delen.

Voor ons vakgebied mogen we heel blij zijn met de opleiding, die tot stand gekomen is door samenwerking tussen SBN en HU. Daarbij moet bedacht worden dat de opleiding voor de HU een vreemde eend in de bijt is, die sterk van hun eigen structuur afwijkt door uitsluitend externe docenten en veel locatiebezoek. En hoewel de opleiding nu al 25 jaar bestaat, is het elke keer spannend of het aantal aanmeldingen weer voldoende zal zijn. Gelukkig is de HU daar zeer ruimhartig in. Daarnaast is het vinden van een geschikt onderzoekspand voor zowel de hele groep als ook voor de individuele studenten altijd weer een hele zoektocht. En met het verloop van de jaren valt ook het vergrijzend docentencorps op, zodat er wat dat betreft naar nieuwe aanwas uitgekeken dient te worden.

Afsluitend kan gezegd worden dat de opleiding een succes is en tot aanzienlijke aanwas aan bouwhistorici heeft geleid, zowel voor bouwhistorici in publieke dienst als tot de oprichting van nieuwe zelfstandige bureaus. Zo heeft de RCE één van zijn bouwhistorische platforms ingeruimd voor presentaties van dit nieuwe talent. Talent dat aan het begin staat van een nieuwe loopbaan, of juist door de opleiding van baan verandert, maar ook nog wel de gelegenheid moet krijgen om zich zelf verder te ontwikkelen en te groeien in dit mooie vak.

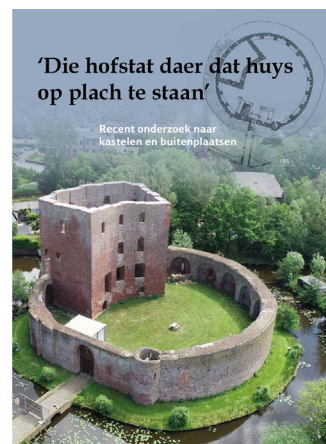
RS/JvdH

Kastelenonderzoek in Nederland. Een stand van zaken.

Taco Hermans, zelfstandig onderzoeker, en Jan Kamphuis, Rijksvastgoedbedrijf

Taco Hermans en Jan Kamphuis verzorgden een lezing over de stand van zaken voor wat betreft het kastelenonderzoek in Nederland. Taco gaf een introductie over de ontwikkeling van het kastelenonderzoek waarna Jan het inhoudelijk onderzoek voor zijn rekening nam.

Het kastelenonderzoek in Nederland begon in de jaren zeventig. In die tijd gaf professor Jaap Renaud (1911-2007) colleges kastelenkunde binnen de opleiding Restauratie aan de TU Delft. Onder zijn leiding is een hele groep bouwhistorici ook geïnteresseerd geraakt in kastelen. Renaud was ook verantwoordelijk voor *Castellogica*, een losbladig tijdschrift van de Nederlandse Kastelenstichting, en de relatie tussen het doen van onderzoek, schrijven en publiceren. Vanuit de groep bouwhistorici met interesse voor kastelen ontstond het idee voor een inventarisatie van alle kastelen in Nederland. Dat leidde tot het Kasteleninventarisatieproject. Dat project werd nooit voltooid maar leidde wel tot de oprichting van de Stichting Kastelen Lexicon Nederland (SKLN). Die is inmiddels ondergebracht bij de Nederlandse Kastelenstichting (NKS) en daar zijn inmiddels 2800 kastelen in opgenomen. De NKS heeft ook een aantal publicaties geïnitieerd waaronder het boek *1000 jaar kastelen in Nederland* uit 1996 en twee wetenschappelijke bundels waarvan de laatste in 2012 verscheen. Sindsdien zijn er twee proefschriften verschenen waaronder het onderzoek van Taco zelf uit 2013 dat zich richtte

Publicaties van de Stichting Kastelenstudies Nederland

op middeleeuwse woontorens in Nederland. Het tweede proefschrift is van Diana Spiekhout. Zij voerde een breed onderzoek uit naar het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht. Dit onderzoek was niet gericht op de objecten op zich, want de meeste waren verdwenen, maar gericht op waar ze waren gelegen in het landschap en wat de historische oorsprong was van die kastelen. Na de laatste wetenschappelijke bundel in 2012 van de NKS werd het stil. Eigenlijk was er geen podium meer waar je met je publicatie van een onderzoek terecht kon. Daarom werd in 2016 de Stichting Kastelenstudies Nederland opgericht. Dat bleek een schot in de roos. Mede dankzij de financiële bijdragen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en inmiddels ook de NKS en dankzij de belangeloze medewerking van alle auteurs is de redactie inmiddels bezig met de vijfde bundel.

Een goede ontwikkeling is dat er meer digitale bronnen beschikbaar zijn gekomen voor onderzoek of dat er bronnen gedigitaliseerd zijn. Zo

zijn er luchtfoto's uit de jaren vijftig gedigitaliseerd en door de provincie Utrecht online gezet. Deze zijn door Ruud Raats bestudeerd waarna een aantal fenomenen opviel zoals onbekende omgrachte kasteelterreinen. Nog zo'n bron om het reliëf van kasteelterreinen op te sporen is het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Verder is geofysisch onderzoek ook een trend die heel erg opkomt op dit moment. Vooral in Noord-Holland waar de archeoloog van Alkmaar, Nancy de Jong-Lambregts, samen met een bedrijf veel onderzoek heeft gedaan naar de kastelen rondom Alkmaar maar inmiddels ook verder in het land. Waren bouwhistorisch en archeologisch onderzoek aanvankelijk nog gescheiden werelden. Tegenwoordig worden ze veel vaker in combinatie uitgevoerd.

Het tweede deel van de lezing had als thema 'het wonen' in kastelen. In 1988 hadden beide sprekers de ruïne van Brederode uit de veertiende eeuw gezamenlijk onderzocht. Het viel hen op dat de zogenaamde Donjon op de noordoost-

hoek meerdere kamers bevatte met schouwen en privaten en zelfs twee spiltrappen en dat er maar één toegang tot dit gedeelte was. Door voortschrijdend inzicht is nu de conclusie dat dit de privéwoning van de heer van Brederode was, die vanwege privacyoverwegingen met slechts één toegang gekoppeld was met de rest van het kasteel. Naast deze privé-woning bevond zich de keuken, gebaseerd op de locatie van broodovens die in het souterrain werden aangetroffen. Er was geen fysieke verbinding met de keuken. Bij het Muiderslot lijkt hetzelfde aan de hand te zijn. Tot voor kort ging men ervan uit dat een kasteel een verdedigbare woning was voor een edelman. Hier ontbreken in eerste instantie echter de woongebouwen zoals de woonvleugel en de zaalvleugel. In de dertiende eeuw is dus sprake van een kasteel zonder woonfunctie. Het kreeg de benaming 'ommuurd kampement', een nieuw begrip in de typologie. Bij het recent opnieuw bekijken van de bouwhistorische gegevens viel het echter op, met de kennis die onder andere was opgedaan bij kasteel Brederode, dat het Muiderslot ook een dergelijk privé-gedeelte had. Net als bij kasteel Brederode, bevond de keuken zich tussen de privéwoning en het zalencomplex. In de brandmuur, grenzend aan de separate woning, zaten de rookkanalen van de schouwen van de keuken en van de ovens daaronder. Op de plaats van een niet oorspronkelijke doorgang bevond zich in de brandmuur een luchtkanaal om de (kelder)keuken van verse lucht te voorzien tijdens het koken. Er was geen verbinding tussen de separate woning en de keuken. Men was gesteld op privacy. Bij het zestiende-eeuwse kasteel Cannenburch, gebouwd door Marten van Rossem, ging dat nog veel verder. Dat kasteel is

heel systematisch opgebouwd. Op de plattegrond van de kelder is goed te zien dat overal in het muurwerk systematisch privaatkokers voorkomen. Hieruit kon worden geconcludeerd dat het gebouw in één opzet was gebouwd. Het kasteel heeft een geavanceerde, doorlopende fundering langs de gracht met in het midden zes kolommen die als pijlers zijn opgebouwd. Het is een hele flexibele plattegrond, daar waar het nodig was kon een tussenwand worden geplaatst. Marten van Rossem bouwde eigenlijk een appartementencomplex met in het midden de zaal van waaruit meerdere appartementen, met een antichambre en een chambre, toegankelijk waren. In de verschillende vertrekken is een verhoging van privacy zichtbaar van openbaar, naar semiopenbaar en via semi privé naar privé. Ook kon een driekamerappartement worden onderscheiden. In de torenkamer van dit appartement bevond zich het kabinet. Deze was niet toegankelijk vanuit de antichambre maar via een smalle gang. Er is een toename van privacy waarneembaar. Jan Kamp-huis is van mening dat het wonen in het kasteel veel meer moet worden bekeken vanuit de wijze waarop privacy gewaarborgd wordt. Ook zou de aandacht meer moeten uitgaan naar de toegepaste technieken. Zo zijn in kasteel Cannenburch de rookkanalen gecombineerd en op systematische wijze in verzamelkanalen in het muurwerk opgenomen. Bij de Cannenburch is kortom sprake van systematisch, volgens een stramien bouwen waarbij werd geoptimaliseerd. Tot slot werd het kasteel Batenburg uit de twaalfde eeuw besproken. Dit kasteel werd gebouwd op een motte die vermoedelijk vijf meter hoog is geweest. De motte werd later afgevlakt en in het midden van de veertiende eeuw is aan de voet

van de motte een ringmuur gebouwd. In twee belegeringen werd het kasteel verwoest waarna het werd herbouwd in 1540. De ringmuur werd herbouwd en er werden staande tanden aangebracht voor twee torens en een poortgebouw. Uiteindelijk werd er nog een toren aan toegevoegd en groeide er een uitgebreider kasteel uit voort. Aan de hand van de kennis die is opgedaan over het gebruik van kastelen en de privacy sloot Jan Kamphuis af met de vraag die we ons zouden moeten stellen: wat voor type kasteel is dit, is dit ook een appartementencomplex geweest of niet? Beide torens zijn vanaf de kelder verdwenen dus we zullen het waarschijnlijk nooit te weten komen.

RH

Boerderijonderzoek in Nederland. Een stand van zaken

Marinus van Dintel, specialist agrarisch erfgoed, RCE

Marinus van Dintel is sinds 1 juli jl. specialist agrarisch erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, als opvolger van Judith Toebast. Het doel van zijn lezing was om een stand van zaken te geven over het boerderijonderzoek in Nederland. Tegelijkertijd was het de bedoeling om deze categorie gebouwen in de schijnwerpers te plaatsen. Agrarisch erfgoed maakt ruim 10% uit van het totaal van bijna 64.000 rijksmonumenten die we in Nederland hebben. De afgelopen 25 jaar is er steeds meer bouwhistorisch onderzoek gedaan naar deze categorie van gebouwen.

Ruim 25 jaar geleden constateerde Frank van der Waard in een artikel in het *Jaarboek Monumentenzorg 1996*, dat op dat moment vooral veel bouwhistorisch onderzoek werd uitgevoerd naar woonhuizen, kerken en kastelen, maar dat er nog weinig interesse was voor boerderijen. Wie 25 jaar geleden bouwhistorisch onderzoek naar boerderijen wilde laten uitvoeren, kon onder andere terecht bij Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek in Arnhem, de SHBO: een kenniscentrum voor plattelandscultuur dat met name gericht was op historische boerderijen. De SHBO heeft van 1960 tot 2007 bestaan en had als documentatiecentrum een grote collectie aan archiefmateriaal, beeldmateriaal en opnametekeningen van historische boerderijen, inclusief het archief van Bureau Wederopbouw Boerderijen (BWB). De SHBO gaf ook de mappen Landelijke Bouwkunst uit, die tot stand waren gekomen o.l.v. Ellen van Olst. De mappen zijn uitgegeven per provincie en geven een goed beeld van de boerderij-ontwikkeling per regio. Als zodanig zijn ze een nuttig hulpmiddel voor bouwhistorici die onderzoek doen naar historische boerderijen.

Met name vanaf de jaren 1990 voerde de SHBO zelf bouwhistorisch onderzoek uit. Dit onderzoek voerde zij landelijk uit. Door de SHBO zijn uiteindelijk zo'n 135 bouwhistorische onderzoeken uitgevoerd. Daarnaast werden door de SHBO bouwhistorische rapporten van derden verzameld. Behalve toegepast onderzoek voerde de SHBO ook wetenschappelijk onderzoek uit n.a.v. een onderzoeksagenda. Deze onderzoeken kwamen terecht in publicaties of in de jaarboeken van de SHBO, die tussen 1961 en 2002 zijn uitgegeven. De SHBO verzorgde tevens publieksmanifestaties. Zo was zij een van de initiators van het Jaar

van de Boerderij in 2003, dat veel aandacht voor historische boerderijen heeft gegenereerd. Ook conferenties en symposia werden georganiseerd, daarnaast verzorgden medewerkers exposities en lezingen. De SHBO werd in 2007 opgeheven, waarmee een belangrijk kenniscentrum voor historische boerderijen wegviel. Het archief is verhuisd naar de RCE (destijds de RACM), waarmee de collectie beschikbaar is gebleven voor eenieder die onderzoek doet naar historische boerderijen. Anno 2022 is er sprake van een sterke toename van bouwhistorische onderzoeken naar boerderijen, een belangrijke vooruitgang vergeleken met 25 jaar geleden. Onder andere de HBO+-opleiding Bouwhistorie en Restauratie in Utrecht, de leerstoel Bouwhistorie in Leiden en de toename van dendrochronologisch onderzoek hebben hieraan bijgedragen. Gemeenten stellen ook steeds vaker een bouwhistorische rapportage verplicht bij de verbouwing van een historische boerderij, en ook monumentenorganisaties benadrukken het belang van bouwhistorisch onderzoek. Particulieren komen zo steeds meer in aanraking met bouwhistorisch onderzoek en zien daardoor de meerwaarde in van een dergelijk onderzoek naar de eigen boerderij. Specifiek het specialisme van dendrochronologie is van belang voor onderzoek naar historische boerderijen. Hoe vaker dendrochronologisch onderzoek wordt uitgevoerd, des te duidelijker wordt dat boerderijen ouder zijn dan men aanvankelijk vermoedde. Dit geldt zowel voor boerderijen met, als voor boerderijen zonder een beschermde status. Een hogere ouderdom dan in eerste instantie gedacht kan een boerderij waardevoller maken. Er is in toenemende mate aandacht voor de uitkomsten van dergelijk

1) Een van de uitgebrachte SHBO-folders. (foto: M. van Dintel)

dendrochronologisch onderzoek, wat ook leidt tot meer aandacht in de pers en de media (denk aan ontdekkingen van 'de oudste boerderij van ...'). Dit leidt vervolgens tot een groter draagvlak voor het behoud van historische boerderijen, soms ook voor exemplaren waarbij het verval al heeft ingezet. De ontdekking dat boerderijen soms ouder zijn dan gedacht leidt ook tot een betere aansluiting van bouwhistorisch onderzoek met de archeologie. Door dendrodateringen blijken steeds meer boerderijen uit de late middeleeuwen te dateren. Dit leidt tot een intensievere samenwerking met de archeologie. De toename van het aantal bouwhistorische onderzoeken naar agrarisch erfgoed is uiteraard positief, waarbij echter wel een aantal kanttekeningen geplaatst kan worden. De kwaliteit van de rapporten dient geborgd te worden en de uit-

2) De map Landelijke Bouwkunst Zeeland. (foto: M. van Dintel)

voering van de rapporten dient te worden gedaan door gekwalificeerde bouwhistorici of bouwhistorici die een gespecialiseerde opleiding hebben gevolgd. Ook is het van belang dat de rapporten onafhankelijk zijn uitgevoerd.

Verder is de spreiding van bouwhistorische onderzoeken naar agrarisch erfgoed niet gelijkelijk verdeeld over Nederland: in sommige regio's vindt veel onderzoek plaats, in andere aanzienlijk minder. Het voordeel van veel onderzoek in één regio is dat een goed beeld van de ontwikkeling van bepaalde boerderijtypes ontstaat. Ook is er veel kennis aanwezig en zorgt het grote aanbod aan onderzoek dat de gebouwen bij de belanghebbende personen op het netvlies staan. Zo wordt er in Zeeland vrij weinig bouwhistorisch onderzoek naar boerderijen uitgevoerd, waardoor de gebouwen ook weinig onder de aandacht zijn.

Er wordt relatief gemakkelijk en veel gesloopt en daarbij wordt bovendien weinig bouwhistorisch vastgelegd.

Voor de nabije toekomst noemt Marinus enkele aandachtspunten voor het bouwhistorisch onderzoek naar boerderijen. Door de toename van bouwhistorische onderzoeken naar boerderijen wordt het moeilijker om alle informatie centraal verzameld te krijgen. De RCE denkt momenteel na over de vraag hoe de informatie van alle uitgevoerde onderzoeken centraal bijeengebracht kan worden. Mogelijk kan de informatie worden verzameld per thema. Ook bestaat het idee om bouwhistorici die veel onderzoek naar agrarisch erfgoed doen bij elkaar te laten komen in de vorm van een werkgroep of platform. Op DataverseNL worden de gegevens van dendrochronologische onderzoeken bij elkaar gebracht, dit zou ook een plek kunnen zijn om bouwhistorische bijzonderheden in onder te brengen.

Ter afsluiting van de presentatie brengt Marinus oude houtconstructies bij boerderijen onder de aandacht. Hij vertelt dat de RCE op dit moment bezig is om oude houtconstructies van vóór 1600 in kaart te brengen. Aan de deelnemende bouwhistorici aan het platform wordt de vraag gesteld of zij boerderijen met een dergelijke oude houtconstructie kennen. Het doorgeven van objecten, met vermelding van adres en bronvermelding, wordt zeer op prijs gesteld!

MU

Bouwhistorie, op zoek naar overzicht

Gabri van Tussenbroek

De laatste bijdrage van het platform is die van Gabri van Tussenbroek, die in zijn lezing een blik terugwerpt, maar ook vooral vooruit wil kijken. Wat is de blik naar voren, en waar gaan we naar toe met de bouwhistorie? Maar eerst: waar komen we vandaan? Aan de hand van vier onderwerpen wordt een beeld geschetst van de ontwikkeling van de bouwhistorie: het platform zelf, de dendrochronologie en de toegankelijkheid van onderzoeksgegevens. Maar, zoals blijkt uit de titel van deze lezing, ligt - als vierde punt - de nadruk op het overzicht van de bouwhistorie.

Het platform

Het bouwhistorisch platform bestaat al vijftig jaar. Van 1973 tot 2009 bood de landbouwschuur aan het Broederplein in Zeist hieraan onderdak. Feitelijk is het platform al veel ouder: in de tijd van Ruud Meischke vonden vanaf 1959 zogeheten documentatievergaderingen plaats in Den Haag, destijds nog de zetel van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Deze vergaderingen waren vooral bedoeld om kennis te delen en uit te wisselen. Deze vergaderingen vonden gemiddeld zes keer per jaar plaats. Na Ruud Meischke namen achtereenvolgens Dik Berends en Dirk de Vries de voorzittershamer over. Uiteindelijk zijn deze vergaderingen uitgegroeid tot de bouwhistorische platforms zoals wij deze nu kennen.

Dendrochronologie

De dendrochronologie begint al in de jaren zeventig van de vorige eeuw, toen bij restauratie of

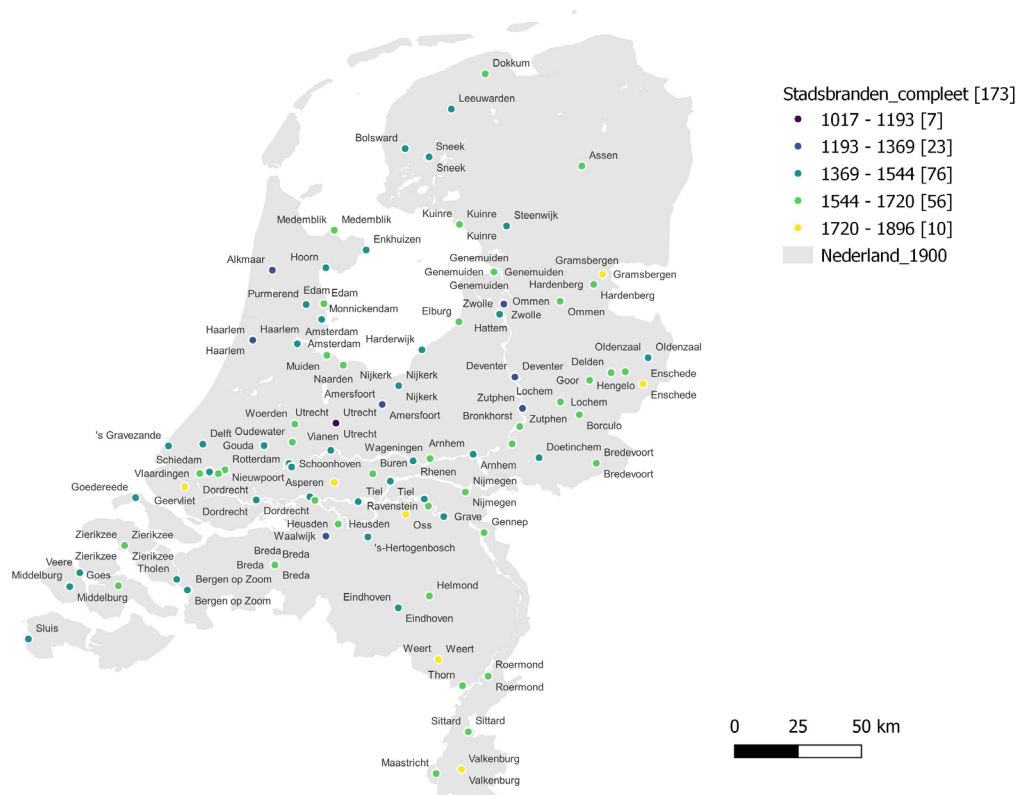
sloop stukken hout uit panden werden verzameld. Deze stukken werden naar Hamburg gestuurd en geanalyseerd. Dirk de Vries gaf daar in de jaren tachtig een vervolg aan. Vanaf 1987 publiceerde hij daarover in het *Bulletin KNOB*, met de reeks 'monumenten, dendrochronologisch gedateerd'. Bij de overdracht aan Gabri bleek dat Dirk in de loop der jaren 450 panden dendrochronologisch gedateerd heeft.

Om een beeld te geven in welke plaatsen dit onderzoek heeft plaats genomen heeft Gabri een begin gemaakt door deze gegevens in een gissysteem te zetten. Maar waarom zouden we dit beperken tot het onderzoek dat binnen de RCE is gedaan? Ook onderzoeksgegevens van gemeenten en andere dendro-onderzoekers zouden hierin verwerkt kunnen worden. Door al deze onderzoeksgegevens in een gissysteem te zetten krijgen we overzicht en zijn deze gegevens ook weer te bevragen. Wanneer zijn bijvoorbeeld de grote bouwgolven geweest, waar komt het toen gebruikte hout vandaan? In het verlengde daarvan: wat doen we met de opslag van boormonsters? Ook dit zou centraal opgeslagen kunnen worden bij de RCE. Het geeft toekomstige onderzoekers de mogelijkheid om deze monsters opnieuw te onderzoeken, ook met nieuwe technieken als bijvoorbeeld isotopenonderzoek.

Toegankelijkheid van onderzoek

Als derde thema komt de toegankelijkheid van onderzoeksgegevens aan bod. Er blijkt na rondvraag een grote behoefte aan bredere toegankelijkheid van de resultaten van uitgevoerd onderzoek, bij wijze van referentiecollectie. Uit het verleden is het *Restauratievademecum* een goed voorbeeld hiervan dat met de jaren steeds

**Overzicht van
stadsbranden in
Nederland vanaf
1017.
(Afbeelding: Gabrij
van Tussenbroek)**

werd uitgebreid met nieuwe (bouwhistorische) informatie. Helaas is dit in 1998 gestopt. Een doorzoekbaar bestand aan gegevens uit ouder onderzoek is echter van groot nut omdat dit handvatten geeft om nieuwe vondsten te onderzoeken, duiden en dateren. Binnen het project E-RIHS (European Research Infrastructure for Heritage Science) wordt gewerkt om onderzoeksstructuren en data centraal te ontsluiten. Komende tijd zal er met het werkveld worden gesproken om te onderzoeken hoe deze data kunnen worden ontsloten, bijvoorbeeld via DANS

(Data Archiving and Networked Services), dat naast door historici al lange tijd door archeologen wordt gebruikt.

Overzicht van de bouwhistorie

Het vierde en wellicht belangrijkste punt van zijn lezing is overzicht. Is er eigenlijk wel een goed overzicht? Aan onderzoek is zeker geen gebrek, zoals alleen al blijkt uit de hoeveelheid publicaties die in de bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te vinden zijn. Een overzicht van overeenkomsten en verschillen binnen de

bouwhistorie in Nederland is nuttig voor onderzoekers om eigen vondsten te vergelijken en in perspectief te plaatsen. Maar waar vind je die kennis en waar is dat overzicht te vinden? Veel van deze kennis zit in de hoofden van de onderzoekers zelf, en is dus helaas niet zomaar ergens in een boek te vinden.

Aan de hand van de kaart van Nederland doet Gabri een eerste poging aan de hand van de 'oude bouwhistorie' van vóór 1800 om een aantal thema's in beeld te brengen. Waar vinden we wat? Wat zegt de bouwhistorie over de geschiedenis van Nederland? Waarom heeft men zich op bepaalde plaatsen gevestigd, en hoe hebben deze plaatsen zich vervolgens ontwikkeld? Wat kun je dan in zo'n plaats verwachten aan sporen en kunnen we iets zeggen over de invloed van plaatsen onderling? Aan de hand van het boek *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* uit 1988 wordt een duidelijk beeld gegeven van de vestigingsplaatsen in Nederland vóór het jaar 1000. Daarna volgt een verdichting door ontginningen en ontstaat het stedenlandschap. Veel steden hadden van oudsher relaties met andere steden. De landsheren bepaalden of een stad stadsrecht kreeg, en welke rechten daar precies bij hoorden. Voor rechtszaken die om leven en dood gingen moest men 'ter hoofdvaart' naar de hoofdstad. Een interessante vraag is in hoeverre deze stedelijke banden of politieke gebieden van invloed zijn geweest op de bouwhistorie. Is

het toen geldende stedelijk bouwrecht terug te voeren op zo'n hoofdstad, en wat was die invloed op de steden die daarbij hoorden? Wat is de bouwtraditie van een plaats en hoe kwam deze tot stand?

Ook fenomenen als stadsbranden zijn van invloed geweest op de bouwhistorie, zoals blijkt uit verschillen tussen stad en platteland. Waar de meeste steden de stadsbranden tegen 1600 onder controle kregen door verscherpte regelgeving en de daaruit volgende verstening van huizen, was dit in dorpen nog lang niet het geval doordat hier langer in hout werd gebouwd met rieten daken. Waar een stadspand uit 1580 niet heel zeldzaam zal zijn, is dit anders voor bijvoorbeeld boerderijen uit die tijd. Deze zijn zeldzaam, maar door onderzoek zijn er inmiddels 51 voorbeelden van vóór 1600 bekend. Dit soort inzichten helpt om een referentiekader te creëren dat van belang is voor de waardering en omgang met ons erfgoed. De presentatie van Gabri toont vooral aan dat kaarten en diagrammen een goed en snel overzicht geven in dit soort data. Tot slot toont Gabri zijn verlanglijstje met thema's waarvan een kaart heel nuttig zou kunnen zijn. Hopelijk geeft deze boeiende uiteenzetting aanleiding om kennis over de bouwhistorie beter in beeld te brengen door een bouwhistorische atlas te maken die snel inzicht geeft over de ontwikkeling van de bouwgeschiedenis in Nederland.

PB

Verslag Donateursdag Deventer 24 september 2022

1) Een van de drie groepen aandachtig luisterend op de regenachtige middagexcursie. (Foto: Ronald Stenvert)

De oude Hanzestad Deventer was de bestemming voor de jaarlijkse donateursdag van de SBN. Na een coronapauze van twee jaar kon de jaarlijkse traditie van 'toogdagen' weer opgenomen worden. Deventer stond al lang op de verlanglijst. De ontvangst was in 'De Oude Mariakerk' die zichzelf adverteert als de evenementenlocatie aan de voet van de Lebuïnuskerk. De uitbaters beseften vermoedelijk onvoldoende dat het gebouw zelf voor bouwhistorici een waar bouwhistorisch evenement was. In de dertiende eeuw was de kerk gesticht als parochiekerk. In de vijftiende eeuw werd het vernieuwd en nadat definitief werd afgezien van de bouw van een tweede toren

aan de naastgelegen Lebuïnuskerk, kon in het eerste kwart van de zestiende eeuw een bredere zuidelijke zijbeuk gebouwd worden. Daar vond de ochtendbijeenkomst plaats. Opmerkelijk is dat de kerk, nadat ze in 1591 aan de eredienst was onttrokken, tot op heden als ruïne bewaard is gebleven. In de noordbeuk werden in 1612 huizen gebouwd, het middenschip omgevormd tot binnenplaats en de zuidbeuk werd in 1657 als arsenaal ingericht, waarbij men een tweetal vloeren inbracht. Tijdens de lunch konden de deelnemers in de zuidbeuk naar boven om daar de restanten van fraaie dichtgezette traceringen, aanzetten van bogen, restanten van de tweede toren van de Lebuïnuskerk en de kapconstructie te bezichtigen. Mogelijk tekenend voor de stand van zaken van het bouwhistorisch onderzoek in Deventer was dat de gehele voormalige kerk nog nooit goed onderzocht was. Tijdens het lezingendeel in de ochtend werd duidelijk dat er gepoogd wordt om iets aan deze achterstand te doen. Na een welkomstwoord van voorzitter Koos de Looft, nam wethouder Ilse Duursma het woord die terecht hoog opgaf van Deventer als belangrijke monumentenstad, niet enkel om een dagje in door te brengen, maar ook met een traditie van behoud en vernieuwing. Stadsarcheoloog Bart Vermeulen nam als eerste het woord om te spreken over het erfgoedbeleid, de stedelijke ontwikkeling, het onderzoek naar de immuniteit van de Lebuïnuskerk en de Proosdij als oudste huis van Nederland. Elders heeft hij gesteld dat 'Deventer

een van de best onderzochte steden van Nederland' is, maar dat geldt toch vooral voor het archeologisch onderzoek waar vanaf 2002 hard aan getrokken is. Opgravingen hebben geleerd van de stichting van de stad in de achtste eeuw, een eerste kerk in 768 en de aanwezigheid van een ringburgwal uit de negende eeuw waarbinnen huizen met ingegraven palen stonden. Vervolgens bouwde men in vakwerk en vanaf 1050 in tufsteen, waarvan veel resten zijn teruggevonden. Ten noorden van de Lebuïnuskerk ontstond rond 1000 een immunitet met bisschopshof en proosdij die na de stadsbrand van 1134 werden hersteld. Met name over de oudste stadsontwikkeling en het gebied rondom de Proosdij is door opgravingen recent veel meer bekend geworden. Sinds een paar jaar wordt in Deventer gewerkt aan een integrale aanpak van het ruimtelijke erfgoed domein door te inventariseren, waarderen en het maken van beleid. Daarbij worden de fysieke geografie, stedenbouw, groenstructuren en vooral ook de gebouwde objecten betrokken. Zo heeft de gemeente in 2015 een bouwblokkenonderzoek uit laten voeren. De resultaten daarvan zijn verwerkt in een attentiekaart. Op basis daarvan wordt gewerkt met vier regimes, lopend van: geen waarde, mogelijk wel waarde, bijzondere waarden tot inspiratie.

Jeroen Krijnen was de tweede spreker. Hij is bouwhistoricus bij de gemeente Zutphen, maar heeft samen met Karel Emmens onderzoek gedaan naar de Deventer Bergkerk. Deze kerk kwam in 1206 gereed in het aan de overzijde van de Brink gelegen Bergkwartier. Ze werd gesticht door de Norbertijnen van Varlar bij Coesfelt. Bij opgravingen in 1970-1971 zijn in de kerk de uiteinden van de romaanse transepten gevonden.

2) Deel van de dichtgezette traseringen in de Mariakerk uit het eerste kwart van de zestiende eeuw.

(Foto: Ronald Stenvert)

3) Deel van de middenondersteuning van de veertiende-eeuwse kap van het woonhuis Bergschild 7.

(Foto: Ronald Stenvert)

4) Detail van een vroeg negentiende-eeuwse schildering gemaakt in de cellen van het oude kantongerecht Brink 11-12. (Foto: Ronald Stenvert)

Ook bevinden zich in de kerk nog resten van het romaanse dwarsschip. Kenmerkend voor de kerk is zijn imposante romaanse tweetorenfront. De beide tufstenen torens zijn rond 1395 in baksteen verhoogd. Toen zijn ook de spitsen gebouwd en die zijn daarmee de oudste torenspitsen van Nederland. De kerk zelf werd rond 1430 vergroot met een koor en kooromgang. Na een bouwstop begon men rond 1460-1465 met de bouw van het schip en de schijnviering. De gedetailleerde bevindingen van beide onderzoekers zullen binnenkort in een boek verschijnen.

De derde en laatste spreker was Geert Oldemenger, bouwhistoricus bij BAAC die in 2007 een be-

perkt bouwhistorisch onderzoek heeft uitgevoerd voor de Rijksgebouwendienst naar het gebouw van het voormalige kantongerecht gelegen in een opmerkelijke hoek van de Brink. Voor de gevel bevinden zich nog de acht hardstenen blokken van het fundament van het schavot. De gevel zelf, opgetrokken voor twee oudere panden, stamt uit circa 1630. Het pand werd in 1726 gekocht door Arnold Bouwer en Geertruid van Markel, die kort daarna het pand inwendig lieten verbouwen. In 1804 werd het ingericht als Hof van Justitie en onder meer cachotten in de kelder gebouwd. Van 1811 tot 1837 was het in gebruik als vrederecht, daarna tot 1877 arrondissementsrechtbank en tot

2014 als kantongerecht. Vooral de cellen in de kelders met aftimmeringen van britsen en de vele – in 2012 gerestaureerde – graffiti in zwart en rood maakt het interessant, waarbij houtskool en potscherven als tekenmateriaal zijn gebruikt.

In de regenachtige middag werd er in drie groepen op uitgetrokken waarbij ze alle een viertal panden aandeden. Daarbij hoorde de begane grond van de Proosdij aan de Sandrasteeg, die uit de twaalfde eeuw dateert en als oudste woonhuis van Nederland geldt. Over dit pand is wel het nodige aan bouwhistorisch onderzoek gedaan, maar dat heeft nog geen volledige duidelijkheid opgeleverd. Het oude idee dat de Proosdij deel van een poortgebouw was, is inmiddels wel verlaten, maar of er op de begane grond een kapel heeft gezeten wordt nog niet door iedereen ondersteund. Ook de datering van 1130 of later in de twaalfde eeuw blijft een punt van discussie. Wel is het pand met zijn gebruik van trachiet, tufsteen en zuiltjes van kalksinter een bijzonder voorbeeld van bewaard gebleven romaanse architectuur. Het tweede object was het woonhuis Bergschild 7 dat

momenteel door de NV Bergkwartier tot woningen verbouwd wordt. Met name de kapconstructie met zijn dwarse middenondersteuning uit de veertiende eeuw was van belang en exemplarisch voor de ouderdom van de kapconstructies die nog in Deventer te vinden zijn. Ook de cellen van het voormalige kantongerecht aan de Brink werden bezocht met zijn opmerkelijke graffiti. Ook dit pand wordt momenteel herontwikkeld, waarbij niet duidelijk is hoe de toekomstige toegankelijkheid zal zijn van dit bijzondere fenomeen uit het begin van de negentiende eeuw. Het vierde object van de excursie was het letterlijke hoogtepunt van de dag; de kap en de spits van de Bergkerk. Jeroen voerde ons over de vijftiende-eeuwse kapconstructie van de kerk en zij die dat durfden, konden met Karel de lange ladder op naar het onderste deel van één van de beide bijzondere torenspitsen van de kerk. Nadat er geteld was of er niet iemand achter was gebleven, volgde in de Mariakerk de gebruikelijke afsluiting met hapjes en drankjes. Daar kon worden teruggekeken op een succesvolle continuering van een lange traditie.

RS

Verslag Tagung Arbeitskreis für Hausforschung Konstanz

30 september tot 3 oktober 2022

‘Dachwerke als Hotspots konstruktiver Entwicklungen und kulturgeschichtliche Archive’ Verslag van de AHF-Jahrestagung in Konstanz, van 30 september tot 3 oktober 2022

Konstanz ligt in het uiterste zuiden van Duitsland, aan de oevers van de Bodensee, op slechts een steenworp afstand van de Zwitserse grens. De middeleeuwse stad was het decor van een vier dagen durend programma dat geheel aan historische kapconstructies was gewijd. Hoewel dit onderwerp voor de buitenstaander wat hermetisch mag lijken, wist het programma in één oogopslag duidelijk te maken dat de studie van constructies zelf niet het eindpunt was. Integendeel. Onder de bezielende leiding van Thomas Eißing (Otto-Friedrich-Universität Bamberg), waren verschillende thematische zwaartepunten geformuleerd die de bezoeker aanzetten tot beschouwing en vergelijking, en die de bezoekers tegelijkertijd methodische inspiratie leverden om in hun eigen onderzoekspraktijk toe te passen.

De thematisch vormgegeven sessies gingen in op de allervroegste kappen die er in Noordwest-Europa nog te vinden zijn, op regionale verschillen, op verschijnselen als hangwerken, liggende stoelconstructies en schenkelspanten, torenspitsen, dakbedekkingen, het bouwproces en de aanvoer van hout en de manier waarop daarbij werd gelet op kwaliteit. Circa 120 bezoekers ter plaatse en nog eens zo'n veertig geïnteresseerden online zagen vierenveertig lezingen voorbijkomen die

grotendeels interessant, vernieuwend en van een aanzienlijk niveau waren.

Het inleidende betoog van Burghard Lohrum gaf een mooie inblik in het vroege kappenlandschap van Baden-Württemberg. Met twaalfde- en dertiende-eeuwse voorbeelden tot 1250 werd duidelijk gemaakt hoe het landschap in het noorden van het onderzoeksgebied door dwarsgebonden constructies werd gedomineerd, terwijl in het zuiden juist langsgebonden constructies de overhand hadden. Van hieruit werd de blik verder naar het noorden verruimd, en plaatste de spreker vraagtekens bij de theorieën van Friedrich Ostendorf, de onderzoeker die in 1908 zijn *Geschichte des Dachwerks* publiceerde en voor onderzoekers nog steeds een belangrijk ijkpunt is. Hierna stelde Ulrich Klein het project 'Datierte Dachwerke vor 1250', waarin wordt gepoogd een Europees overzicht op te stellen van de vroegste nog bewaarde kapconstructies. Hiervoor is een systeem ontwikkeld waarmee op uniforme wijze de belangrijkste kenmerken van een historische constructie kunnen worden getekend. In het licht van de Duitse traditie van zeer precieze opmetingen, was het opmerkelijk te horen dat de Duitse collega's in feite wel inzagen dat dit tijdrovende werk niet altijd haalbaar is, en dat er daarom behoefte bestaat aan een eenvoudiger, snellere manier van documenteren.

Een van de belangrijke conclusies van het congres was dat de individuele constructie niet meer centraal stond. Dit was in het verleden nog wel

eens anders. Steeds meer onderzoekers beschouwen historische kapconstructies als een som van factoren, bestaande uit lokale omstandigheden, beschikbaarheid van materiaal, technische kennis en eisen die voortvloeien uit bijvoorbeeld economie of klimaat. Een mooi Nederlands voorbeeld daarvan is de introductie van de nokgording, die direct samenhangt met de opkomst van de golfpan in Nederland, een samenhang die Edwin Orsel in zijn presentatie uitwerkte. Karel Emmens ging in op enkele veertiende-eeuwse torenspitsconstructies en maakte duidelijk dat een nauwkeurige documentatie en analyse inzicht kan bieden in verspreiding en ontwikkeling van deze spectaculaire constructies. Ondergetekende trachtte enig overzicht te brengen in de circa zeventig sporenkappen van voor 1350, die in Nederland nog te vinden zijn. Een typologie op hoofdlijnen (wel of geen trek balk, middenondersteuning etc.), maakt het mogelijk de Nederlandse voorbeelden met die in het buitenland te vergelijken.

Het is hier niet mogelijk om alle vierenveertig lezingen samen te vatten. Wie geïnteresseerd is in het programma kan het op www.arbeitskreis-fürhausforschung.de nalezen, en hopen dat het ditmaal niet weer vijf jaar zal duren voordat de congresbundel verschijnt. Hoewel huizenonderzoek ditmaal wat stiefmoederlijk werd behandeld – het ging immers vrijwel geheel over kapconstructies – en de Duitse, Italiaanse, Oostenrijkse, Poolse, Zweedse en Zwitserse kappen nauwelijks vergelijkbaar zijn met die in Nederland, bood het congres ruimschoots inspiratie. Het feit dat iedere stad en regio zijn eigen patroon van houtinkoop heeft, is in de Nederlandse literatuur weliswaar onderkend, maar nog weinig in detail

**Kap van de
Münsterkerk in
Koblenz.
(Foto: Gabri van
Tussenbroek)**

uitgewerkt. Ook liet het congres zien dat relatief laagdrempelige digitale technieken nieuwe analyses mogelijk maken wat verspreidingskaarten betreft, of presentatie van bouwhistorische onderzoeken. Het gebruik van de juiste terminologie is bij dit alles van groot belang, om vergelijking van constructies in verschillende regio's en landen mogelijk te maken.

Naast het drukke lezingenprogramma waren er twee excursies: één in Konstanz zelf, waarbij twee kapconstructies uit de vroege veertiende eeuw, en twee uit de eerste helft van de dertiende eeuw werden bezocht. Het kapittelhuis van het voormalige Dominikanenklooster bleek te zijn gedekt met *dertiende-eeuwse* daktegels, hetgeen de Nederlandse bezoekers wel enigszins versted deed staan. De slotexcursie op maandagmiddag ging naar het nabijgelegen Reichenau, waar nog oudere kappen op het programma stonden. Het congres van 2023 zal plaatsvinden in het Oostenrijkse Gmünd, waarna in 2024 het Rijnland zal worden bezocht.

Gabri van Tussenbroek

Dubbel hergebruik van Leidse ijzeren spanten

Een vraag van een inwoner van Delft aan Erfgoed Leiden over spanten afkomstig van de Leidse Vismarkt leidde tot de verrassende vondst van hergebruik van negentiende-eeuwse ijzeren spanten, eerst in Leiden en later in Delft. Circulair bouwen is nu modern en hip, maar het is al van alle tijden zoals deze voorbeelden uit de eerste helft van de twintigste eeuw laten zien.

De spanten op een loods in Delft

In een loods van een voormalige machinefabriek aan de Rotterdamseweg in Delft zijn vijf ijzeren spanten aanwezig. Elk spant is een samenstel van I- en hoekprofielen, gietijzeren elementen, ronde staven, aaneengekoppeld met zeskantbouten. De materialen en constructievorm duiden op een negentiende eeuwse datering. Niet gebruikte gaten

voor bouten duiden op een andere dakafwerking, maar ook op aanpassingen. Volgens de vorige eigenaar zou hij de spanten vóór de Tweede Wereldoorlog als sloopmateriaal van de Leidse Vismarkt hebben gekocht om ze in Delft te hergebruiken.

De spanten op de vismarkt in Leiden

De vraag naar een vismarktoverkapping deed de wenkbrauwen fronsen want de Vismarkt naast het stadhuis in Leiden heeft geen overkapping met ijzeren spanten gehad. Maar speurwerk in de online beeldbank en krantenviewer van Erfgoed Leiden en Omstreken leidde al snel naar een vismarkt op de Voldersgracht, nu Vollersgracht. Een krantenbericht uit 1938 kondigt de sloop van deze vismarktoverkapping aan. Bovendien meldt het bericht dat deze in 1907 zou zijn gebouwd.¹

De spanten in bestek en tekening

In de archieven van gemeentewerken, die ook berusten bij Erfgoed Leiden, werd vervolgens het bestek en de bouwtekening uit 1906 voor de 'Overkapping van de Vismarkt op de Voldersgracht' aangetroffen.² Op de blauwdruk zijn de spanten uit Delft duidelijk herkenbaar. Verrassend was dat de zoektocht nog niet klaar was, want in het bestek is namelijk sprake van het *'wegbreken van de ijzeren overkapping op de speelplaats van het Gymnasium, en het wijzigen en opstellen deser overkapping op de Voldersgracht'*.³ De overkapping van de vismarkt op de Voldersgracht uit 1906 is dus opgetrokken van

1) Leidse Polonceauspanten op een loods van de machinefabriek in Delft
(ELO, E.D. Orsel, 2022)

hergebruikt materiaal bij een ander gebouw: het Gymnasium aan de Doezastraat. Het bestek uit 1906 gaat in op het zorgvuldig wegnemen van de ijzeren constructie op de speelplaats van het Gymnasium. De spanten moesten zoveel mogelijk in elkaar gelaten worden. Ook de gegoten ijzeren kolommen kregen een nieuw leven in de vismarkt. Volgens het bestek moesten ze worden geplaatst op gemetselde kolommen op een nieuwe fundering. Opmerkelijk is dat er wel een extra spant moest worden toegevoegd in dezelfde uitvoering met *'twee gegoten ijzeren kolommen met aangegoten consoles, gegoten ijzeren drukstangen en koppelplaat, twee kapbalken van 1 ijzer no. 12 en het nodige trekwerk van staaf ijzer 3 cm. diameter, verbindingsmateriaal, enz.'* De nieuwe vismarkt kreeg bovendien bestaande (vis)banken, dus net als de constructie is er sprake van hergebruik.

De spanten bij het Gymnasium in Leiden

De overkapping van de vismarkt op de Voldersgracht kwam dus van het Gymnasium aan de Doezastraat, een ontwerp uit 1883 van stadsarchitect J.W. Schaap.⁴ In het bestek uit 1882 van de bouw, ook aanwezig bij Erfgoed Leiden, wordt de ijzeren overkapping echter niet genoemd.⁵ Het moet echter vrijwel direct gebouwd zijn want op basis van kadastrale informatie en een historische foto moet de overkapping direct na de bouw, in 1883 of 1884, zijn toegevoegd.⁶ Dit maakt duidelijk dat de ijzeren spanten in Delft geen tweede, maar een derde leven kregen.

Polonceau-spanten

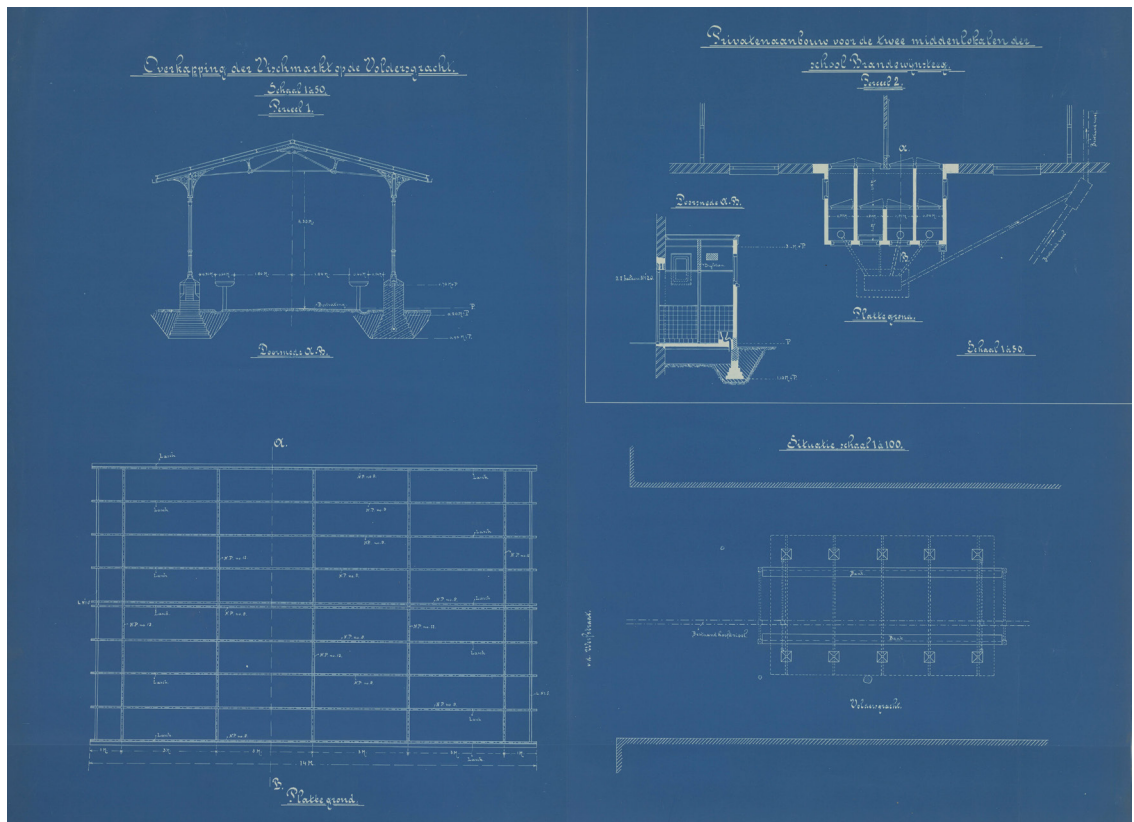
De spanten zijn uitgevoerd volgens het polonceau-principe, genoemd naar de Franse spoor-

wegingenieur Camille Polonceau (1813-1859) die dit principe in 1839 voor het eerst toepaste.⁷ Polonceauspanten zijn opgebouwd uit driehoeken en kenmerkend is de combinatie van twee onderspannen balken, de spantbenen of dakliggers (de schuin staande driehoeken) en een trekstang (als derde driehoek). Deze liggers worden met trekstaven en een drukstaaf opgespannen en daarmee versterkt en vormen zo een driehoek. In het algemeen zijn de elementen die op trek zijn belast van wals-ijzer en die op druk van gietijzer. Het horizontale deel wordt als trekstang benoemd, als onderscheid met de trekstaven. Polonceauspanten waren populair in Nederland tussen circa 1850 en 1940. De spanten in Delft zijn opgebouwd uit I-profielen, hoekprofielen en ronde staven van wals-ijzer en geprofileerde drukstaven en een koppelplaat van gietijzer. De verdwenen originele kolommen waren ook van gietijzer. De verschillende onderdelen kennen een globale datering op basis van het voorkomen in

2) Vismarkt op de Voldersgracht bij de Van der Werfstraat
(ELO PV_PV20365.1)

3) 'Overkapping
der Vischmarkt op
de Voldersgracht',
bestektekening
1906,
(ELO PV_PV20380)

4) Achterzijde
Gymnasium met
de overkapping,
circa 1900
(ELO, PV_PV19022)

Nederland.⁸ Het voorkomen van spantbenen van hout is in Nederland vastgesteld tussen 1848 en 1864. Gewalste profielen komen voor vanaf 1856. De drukstaaf was in eerste instantie van hout (tussen 1848 en 1887), maar tussen 1856 en 1904 kunnen ze in gietijzer zijn uitgevoerd, in gewalste profielen vanaf 1893 en vanaf 1904 in rondijzer. De trekstaaf en trekstang zijn vanaf 1848 van rondijzer en vanaf circa 1880 komen daar gewalste profielen bij. Op basis van de globale dateringen zijn de spanten in Delft te dateren tussen circa

1880 - op basis van de gewalste profielen van de trekstang - en 1904 - op basis van de drukstaven van gietijzer. De bouwdatum van 1883/84 voor de overkapping bij het Gymnasium maakt duidelijk dat dit dus vroege voorbeelden zijn van deze uitvoering.

Teksten op de spanten

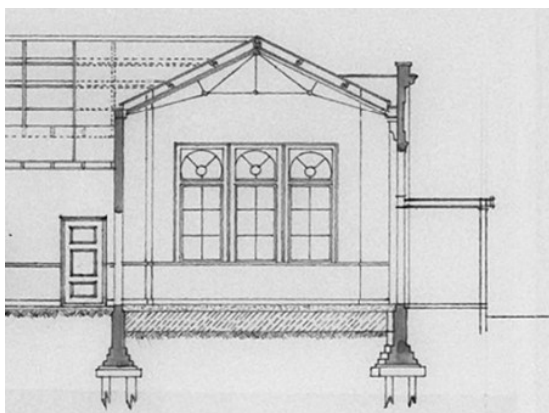
Op de I-profielen van de spanten zijn teksten leesbaar. Op vier spanten, die dus uit 1883/84

5) Polon-
ceauspanten in de
machinefabriek in
Delft
(ELO, E.D. Orsel,
2022)

6) Tekst *Cie Belge
Providence* Δ op
spantbenen uit
1883/84
(ELO, E.D. Orsel,
2022)

stammen, staat *Cie Belge Providence* Δ (met daarin een rondje/ovaaltje). 'Cie' is een Frans-talige afkorting voor 'Compagnie', dus *Cie Belge* duidt op een Belgische onderneming.⁹ Het driehoekige teken blijkt het alziende oog, het logo van de ijzerfabriek 'La Providence' (de voorzienigheid). Dit bedrijf werd in 1838 opgestart in Marchienne-au-Pont in de regio Charleroi, België.¹⁰ Dit ijzer is dus afkomstig uit zuidoost België. Op één spant, die uit 1906 dus, staat *Micheville*

7) Tekst *Micheville
PN13* op spantbe-
nen uit 1906 (ELO,
E.D. Orsel, 2022)

8) Polonceau-
spant uit 1870 op
gymzaal Meisjes-
school aan de
Boommarkt
(bestaande toe-
stand 1981, ELO
PV SC019-042)

9) Tentoonstellingspaviljoen in Delft met polonceauspanten (blauw geverfd) afkomstig van de rijloods uit 1878 van de Doelen in Leiden (ELO, E.D. Orsel, 2017)

PN13. Deze ijzerfabriek werd in 1872 opgericht in Villerupt, in het noordoost Franse departement Meurthe-et-Moselle.¹¹ PN13 is een oudere staalprofiel-aanduiding, Profil Normale, voor het normaalprofiel, in dit geval een I-profiel van 13 cm hoog. In het bestek voor de overkapping van de vismarkt staat genoemd een maat van *1 ijzer no. 12*. Dit sluit aan bij de maat van de oudere spanten uit 1883/84, maar blijkbaar is bij de uitvoering in 1906 gekozen voor liggers met een normaalprofiel van 13 cm voor het toe te voegen spant.

Andere Leidse polonceauspanten in Leiden

In Leiden zijn ijzeren polonceauspanten onder-tussen zeer zeldzaam. Vooralsnog is één ander voorbeeld bekend. Het gymnastieklokaal van de meisjesschool (Boommak 1), ook een ontwerp

van stadsarchitect J.W. Schaap uit 1870, heeft dergelijke ijzeren polonceauspanten.¹²

Andere Leidse polonceauspanten in Delft

Er zijn nog andere Leidse spanten in Delft. Op de TU-campus staat een overkapping met polon-ceauspanten afkomstig van de rijloods uit 1878 bij de stallen van de Leidse Doelen.¹³ De rijloods is omstreeks 1980 gesloopt, maar in 1986 zijn drie spanten herplaatst als dak van een tentoonstel-lingpaviljoen bij de voormalige faculteit Bouw-kunde van de Technische Universiteit in Delft. Zo zijn de in Delft herplaatste en daardoor behou-den polonceauspanten van belang voor de kennis over negentiende-eeuwse ijzeren constructies in Leiden.

Verantwoording

Noten

1 Leidsch Dagblad, 11 mei 1938, p. 1; <https://leiden.courant.nu/issue/LD/1938-05-11/edition/0/page/1?query=Vischmarkt%20op%20de%20Voldersgracht&sort=relevance&issuedate%5B0%5D=1900-01-01T00:00:00Z--%2B100YEARS>

2 Overkapping van de Vischmarkt op de Vol-dersgracht (ELO bibliotheek signatuur LB 20850 portefeuillefolio).

3 Bestek (enz.) tot het verrichten van herstellin-gen aan Gemeentegebouwen en het leveren van Schoolmeubilair (Bestek 13 van 1902, bestek 14 van 1906, bestek 9 van 1909, bestek 18 van 1912) (ELO bibliotheek signatuur LB 20850 portefeuille-portfolio). De bijbehorende blauwdruk is opgenomen in de beeldbank; "Overkapping der Vischmarkt op de Voldersgracht" (ELO PV_PV20380).

4 Zie dossier in bouwhistorisch archief van Erf-

goed Leiden en Omstreken. Zie ook <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/erfgoedregister/zoek-monumentenregister/detail/2b50d9ac-4372-11e2-93e6-b7fab874a627/media/?mode=detail&view=table&q=gymnasium&rows=1&page=3>

5 Bestek (enz.) tot het bouwen van een Gymnasium Doezastraat (1882) (ELO bibliotheek signatuur LB 20000 portefeuille).

6 Kadasterviewer online en ELO, PV_PV19022.

7 Janse 1989, p.324; Oosterhoff, p. 113-115.

8 Oosterhoff 1988, p. 114-115.

9 Met dank aan Ine Wouters van de Vrije Universiteit Brussel.

10 <http://www.nicau.be/providence.html>; <https://www.industrie.lu/usineProvidenceMarchienne.html>

11 <https://www.industrie.lu/usinemicheville.html>

12 <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/erfgoedregister/zoek-monumentenregister/detail/2ade6868-4372-11e2-93e6-b7fab874a627/media/?mode=detail&view=table&q=1870&rows=1&page=20>

13 Oosterhoff 1988, p.154.

Literatuur

Janse, H., *Houten kappen in Nederland, 1000 – 1940*, Bouwtechniek in Nederland, 2, Delft 1989.
Oosterhoff, J., *Constructies van ijzer en beton, Gebouwen 1800 – 1940*, Overzicht en typologie, Bouwtechniek in Nederland, 1, Delft 1988.

Over de auteur

Edwin D. Orsel is bouwhistoricus bij Erfgoed Leiden en Omstreken.

Promotie Wouter van Elburg

18 november 2022

Op 18 november jongstleden promoveerde Wouter van Elburg aan de Universiteit van Amsterdam in de Lutherse Kerk aan het Singel. Wouter verdedigde zijn proefschrift, getiteld *Met de deur in huis. Historische woonhuisplattegronden in Nederland: de typologie van de entreeruumte, ca. 1550-1950*. In het zogenaamde lekenpraatje legde Wouter het onderwerp van zijn onderzoek eerst uit aan familie, vrienden en geïnteresseerden in de zaal. Eerst kreeg het publiek een uitleg over typologie: met het categoriseren van huizen in typen kan onderzoek worden gedaan naar de ontwikkeling van de gebouwen. Onderzoek naar geveltypen en constructietypen is al veel uitgevoerd, maar typologisch plattegrondonderzoek naar ruimtes ('ruimtetypen') nog niet. In het onderzoek heeft Wouter onderzocht of door een typologische analyse van een specifieke ruimte (de entreehal) meer inzicht kan worden verkregen van de historische plattegrond in Nederland. Het onderzoek richtte zich op de entreeruumte omdat deze ruimte op plattegronden goed is te identificeren. Wouter heeft uiteindelijk acht typen van deze ruimte weten te onderscheiden: de entreeruumte met nevenfuncties, het portaal, het voorhuis, de vestibule, de gang, de dwarsgang, de hal, en de trappenhuisentree. De analyse was gemaakt door plattegronden van panden uit heel Nederland te bestuderen. Wouter heeft hiervoor circa 2.500 plattegronden onderzocht uit de collecties van Vereniging Hendrick de Keyser en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De

plattegronden zijn gecategoriseerd aan de hand van drie gebouwtypen waarin werd gewoond: boerderijen, woonhuizen en landhuizen, en kastelen en buitenplaatsen. De analyse van alle plattegronden resulteerde in een proefschrift met een theoretisch hoofdstuk over typologie en de acht typen entreeruumtes uitgewerkt. Een interessante uitkomst van het onderzoek was dat er niet zozeer sprake was van een ontwikkeling van entreeruumtes, maar van differentiatie: verschillende vormen werden in verschillende tijden toegepast.

Na het verhaal voor de genodigden mocht de promovendus tijdens de daadwerkelijke promotie vragen beantwoorden van zijn opponenten, in het bijzijn van zijn promotoren Lex Bosman en Gabri van Tussenbroek. De vragen hadden betrekking op onder andere het nut van dergelijk onderzoek, of je op basis van de entreeruumte een uitspraak kunt doen over de gehele plattegrond, wat de rol van entreeruumtes was wanneer feitelijk iedereen achterom liep en hoe typologie onderzoek naar huizen verder kan helpen. Ook kwam de vraag hoe de entreeruumtes van woonhuizen en buitenplaatsen, zoals in dit onderzoek, met elkaar vergeleken kunnen worden, en wat de situatie was bij de meer eenvoudige huizen. Tevens werden complimenten uitgesproken voor het uitgevoerde onderzoek. Na het beantwoorden van de vragen heeft de commissie besloten de titel van dokter aan Wouter te verlenen, waarna de laudatio door

Lex Bosman werd uitgesproken. Voor wie geïnteresseerd is, is het onderzoek naar de typologie van de entreehal reeds in boekvorm te verkrijgen voor €35,- op de website van Vereniging Hendrick de Keyser (€30,- voor leden). Op de voorkant van het boek een mooie foto van het ouderlijk huis van Wouters beppe op Schiermonnikoog.

MU

Bouwfragmenten en brokstukken

Lessen in het verleden Warmte & Licht in huis 1100-2000

Reinoud Boter

Zelfstandig bouwhistoricus, Moned, Bureau voor bouwhistorisch onderzoek

De termen 'duurzaamheid' en 'energietransitie' komen de laatste jaren te pas en te onpas voorbij en wordt in dit polderlandje aardig bediscussieerd. Terwijl de een aangeeft dat monumenten door hun ouderdom op zichzelf al duurzaam zijn, zoekt de ander naar oplossingen om het gebouwde erfgoed ook in de toekomst aan het huidige energievraagstuk te laten voldoen. Verandering van energiebron is echter niet van de laatste tijd. In de afgelopen eeuwen hebben onze voorouders gezocht naar efficiëntere wijzen om hun huizen te verwarmen en te verlichten. Hierbij speelden nieuwe energiebronnen of uitvindingen een belangrijke rol in het veranderingsproces. Tegelijkertijd onderging het stadshuis, waarin veelal wonen en werken onder één dak plaats vonden, een metamorfose tot woning waarbij meer ruimten anders werden benut en de vraag naar energie toenam. Door nieuwe uitvindingen en gebruikswensen volgden verschillende energiebronnen elkaar op of, met name in de laatste eeuwen, beconcurrerden ze elkaar. Dit veranderde sterk in 1959 met de vondst van 2800 miljard kuub aardgas in de bodem bij Slochteren, waarbij de Nederlandse huizenmarkt als potentiële

afzetmarkt werd gezien. Door de lage gasprijs die hieraan gekoppeld werd, groeide aardgas uit tot een van de belangrijkste energiebronnen in de afgelopen decennia. Hoewel men toen uitging van een periode van 10 tot 20 jaar lijkt het vandaag onontkomelijk, mede door alle huidige mondiale ontwikkelingen, dat vele woningen opnieuw geschikt moeten worden gemaakt voor toekomstige energiebronnen.

In opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is, in het kader van "Lessen uit het verleden", een overzicht gemaakt van de verschillende energiebronnen die nodig waren voor het verwarmen en verlichten van onze bouwwerken. Welke invloeden hadden deze energietransities en nieuwe uitvindingen op de bestaande en nieuwe panden. Voor het gemak is hierbij gekozen voor een stadshuis, met werken en wonen onder een dak, dat zich gaandeweg ontwikkelde tot het hedendaagse woonhuis.

In de afgelopen decennia zijn al verschillende studies verricht en boeken geschreven over verschillende brandstoffen, verlichtingsbronnen of verwarmen van een woonhuis. Deze zijn over het algemeen diepgaand en gedetailleerd maar beperken zich veelal tot een enkele periode. Door de vele regionale verschillen en het verschil tussen sociale klassen kan het onderzoek 'Warmte en verlichting in huis 1100 – 2000' beschouwd worden als een samenvatting op hoofdlijnen, waarbij de vroeg stedelijke ontwikkelingen en de eerste stadsrechten in de twaalfde eeuw als

startpunt zijn genomen en dat die eindigen op de vooravond van een nieuwe energietransitie. De ontwikkelingen en opvolging van energiebronnen, nieuwe uitvindingen van armaturen en verwarmingstechnieken, uitbreiding en gebruik van het stads- tot woonhuis, contemporaine woonwensen en uiteindelijk wet- en regelgeving zijn zoveel mogelijk op chronologische wijze samengesteld. De brochure is inmiddels voor iedereen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te downloaden (publicatie: Leiden 2020. RCE 4.11.2020, <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2020/01/01/lessen-uit-het-verleden> > MoNed).

Voetmaten aan weerszijden van de Romeinse limes

Gerrit Berends

De Romeinse limes liep langs de Rijn. In de Betuwe werd in de Romeinse tijd met de Romeinse voet (296 mm) gebouwd maar ook met de 9/8 langere Drususvoet (333 mm), die vooral in Gallië is gebruikt.

Van de twee tempels, waarvan de funderingen na de oorlog in de kerk van Elst zijn bloot gelegd, is de oudste (daterend van ca. 56 na Chr.) met een voet van 302,1 mm gebouwd, kennelijk de Romeinse voet, want zeer precies kon er toen natuurlijk nog niet gewerkt worden. De tweede tempel is gebouwd met een voet van 333,7 mm, de Drususvoet dus.¹ Ook het Castellum Meinerswijk, tegenover Arnhem aan de Rijn gelegen, is opgezet met de Romeinse voet, evenals het Castellum Hoge Woerd.

De methode om de bouwvoet van een gebouw te bepalen wordt uiteengezet in mijn artikel 'Het uitzetten van gebouwen in vroeger tijd en de bouwvoet', dat is verschenen in de vorige Nieuwsbrief SBN (nr. 74, p. 46-56).

Dan blijkt, dat in de Betuwe lange tijd de Romeinse voet in gebruik is gebleven, zowel bij Romeinse als bij gebouwen uit de zestiende eeuw, maar ook nog bij het stadhuis van Buren uit 1611/1612 (295,5 mm). Wel zijn ook andere voetmaten vastgesteld, zoals de Gelderse voet van circa 271,7 mm,² bijvoorbeeld aan de zestiende-eeuwse sacristie van de kerk van Zoelen (271,1 mm). Maar hoe is het aan de andere kant van de limes, de Rijn?

De kerk van Oosterbeek, die uit de tweede helft van de tiende eeuw dateert, is gebouwd met de Karolingische voet van 343,2 mm, door Karel de Grote in 794 ingevoerd.³ Ook de oudste kerk van Arnhem, die van vóór 1000 dateert en waarvan de funderingen onder de Eusebiuskerk zijn teruggevonden, is met die voet gebouwd, evenals de dertiende-eeuwse St.-Walburgiskerk aldaar. Ook in Nijmegen kon die voet worden vastgesteld. Maar de Romaanse kerk van Renkum, helaas afgebroken, maar voordien opgemeten, is met de Romeinse voet gebouwd (296,3 mm). Ook de in de oorlog opgeblazen twaalfde-eeuwse toren van Wageningen (294,2 mm), de (afgebroken) kerk van Bennekom (301,0 mm),⁴ de romaanse kerk van Velp (301,1 mm) en de diverse onderdelen uit de dertiende tot de zestiende eeuw van de kerk van Ellecom (295,4 – 300,0 mm), het middeleeuwse kasteel Middachten bij De Steeg (292,4 mm) zijn met de Romeinse voet gebouwd.

Het oudste koor van de kerk van Angerlo, daterend uit de eerste helft van de elfde eeuw heeft

een bouwvoet van 293,4 mm. De diverse onderdelen uit de dertiende tot de zestiende eeuw van de kerk van Winterswijk hebben een bouwvoet van (294,6 – 307,1 mm).

Noordelijker in ons land vinden we soms ook de Karolingische voet, zoals aan de Heilig Kruiskapel in Utrecht.⁵ Maar ook de Romeinse voet is daar nog lang in gebruik gebleven. De Klaaskerk in Utrecht, die van omstreeks 1130 dateert heeft een bouwvoet van 303,6 mm en het gotische Gasthuis in Montfoort (de Franse kerk) is gebouwd met een voet van 301,9 mm.

De uit de tweede helft van de twaalfde eeuw daterende St.-Plechelmuskerk in Oldenzaal heeft een bouwvoet van 293,9 mm. Het schip van de kerk van Ootmarsum, daterend van omstreeks 1230, heeft een bouwvoet van 292,4 mm en de gotische onderdelen bouwvoeten van 296,3 en 292,3 mm.

Terwijl het veertiende-eeuwse koor van de Bovenkerk in Kampen met de Keulse voet (272,2 mm) is gebouwd, is de bouwvoet van het latere schip 301,4 mm.

De kerk van het waarschijnlijk kort vóór 1169 gestichte klooster Klaarkamp bij Rinsumageest, is evenals de kloosterhof gebouwd met een voet van 300,0 mm. De dorpskerk van omstreeks 1100 heeft een bouwvoet van 296,4 mm, ook de Romeinse voet dus.

Maar de bouwvoet van het van omstreeks 1225 gebouwde huis Grote Markt 39 in Groningen van 295,5 mm zou ook wel de Groningse voet van 292,2 mm kunnen zijn.

Behalve op een aantal Karolingische ‘spots’ is de Romeinse voet dus ook ten noorden van de limes nog lang in gebruik gebleven.

Noten

1 Gerrit Berends, *Van Punt tot Mijl. De vroegere voet-, roede- en mijlmaten in Nederland*, Zeist 2017, blz. 14-15.

2 Berends, (noot 1), blz. 85.

3 Piet Bot, *De Oude Kerk in Oosterbeek. Een historische verkenning van een bijzonder Godshuis*, Arnhem 2022, blz.26.

4 Bot, (noot 3), blz. 29 en 31.

5 Vriendelijke mededeling van Raphael Rijntjes.

Boekrecensies

Marcel Leechburch Auwers en Evelyn de Regt,
De Leidse architect W.C. Mulder (1850-1920)

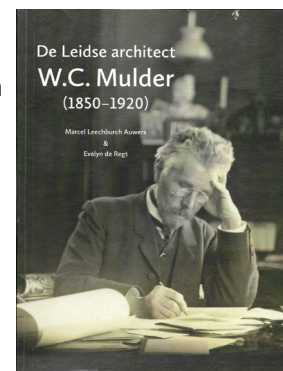
Primavera-Pers 2022, paperback, ISBN
9789059973329, p. 256, € 32,50.

Van de architect W.C. Mulder zijn in Leiden nog vele werken te traceren. Hij was actief gedurende een lange periode, namelijk vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw tot aan zijn dood in 1920. In een Voorwoord wordt de opzet van het boek uitgelegd en in een Nawoord wordt nader ingegaan op talrijke aspecten van Mulders leven en loopbaan. De auteurs, beiden architectuurhistorici, zagen dat zij Mulder tekort zouden doen als ze niet ook andere aspecten dan de architectuur zouden belichten. Er is getracht om ook zoveel mogelijk de maatschappelijke en economische context van Mulders bouwwerken te behandelen, met onder andere aandacht voor zijn opdrachtgevers.

Willem Cornelis Mulder begon in een tijd dat Leiden een spectaculaire industriële, economische en sociale ontwikkeling doormaakte. Hij was duidelijk een man die op alle terreinen streefde naar vooruitgang. Met veel sociaal gevoel en aandacht zette hij zich op talrijke gebieden in, zoals voor goed onderwijs, de verbetering van woonomstandigheden van lagere klassen, sociale en andere wetgeving. Hij was door zijn geloof nauw betrokken bij de kerkgebouwen, en onderwijl ook met het behoud van cultureel erfgoed. Mulder speelde ook een belangrijke rol voor de industrie

in Leiden en paste daarbij de nieuwste bouwtechnieken toe, met name gewapend beton- en staalconstructies. Bovendien gaf hij veel adviezen en werkte hij zonder enige vergoeding voor o.a. kinderopvang, sport, scholing en de kerk. Uiteraard was hij niet alleen onbaatzuchtig bezig, er moest ook geld op de plank komen om zijn gezin te onderhouden. Het kwam goed uit dat hij op den duur een geweldig netwerk had opgebouwd waardoor hij van alle kanten opdrachten kreeg toegedeeld. Zijn werkkraacht en inzet leek onbeperkt, waarbij men zich afvraagt, hoe een mens dat alles voor elkaar krijgt: bouwopdrachten, verbouwingen, aankoop van huizen/vastgoed en projectontwikkeling, het geven van onderwijs in de avonduren, de uitbouw van een florerend bedrijf, de activiteiten met en voor talrijke verenigingen, organen of raden, veelal verbonden met bestuurs- of adviestaken. Voor de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (MBB) was hij actief met lezingen, tentoonstellingen, jurering van prijsvragen, secretaris van de commissie 'Beschrijving Historische Monumenten stad Leiden' (1902) en 'Oude Gebouwen te Leiden', (1907). Ook was hij tussen 1909 en 1920 corresponderend lid van de KNOB.

Het boek is overzichtelijk ingedeeld in drie hoofdstukken. In het eerste, de '**Biografische schets**', zijn allereerst onderwerpen als de opleiding, zijn werk als architect en docent aan de orde. Als tienjarige basisschoolleerling begon hij al

met avondlessen bij het genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix (MSG) en overdag werkte hij in het timmer- en aannemersbedrijf van zijn vader. Hij bleek een briljante leerling en korte tijd na het beëindigen van zijn opleiding leidde het carrièrepad in 1871 tot zijn benoeming tot leraar bij het MSG. Niet veel later, in 1873 vestigde de 23-jarige zich als zelfstandig architect. De eerste opdracht was de bouw van werkmanswoningen in opdracht van de Leidsche Bouwvereniging (Hoefstraat 28 t/m 38, 1874). Hierna volgden er talrijke andere bouwopdrachten. In 1903-1904 bouwde hij zijn eigen huis Villa Hoekstee in chaletstijl (1904). Behalve zijn huwelijk, de nauwe familiebanden en zijn persoonlijkheid worden in dit hoofdstuk uiteraard ook thema's als het werk van architect en docent behandeld, het netwerk, zijn sociaal-maatschappelijke functies en organisaties als de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst etc.

In een tweede hoofdstuk wordt Mulder behandeld als '**De architect**', die het vak vanuit de praktijk had geleerd, zoals dat ook bij vele andere collegabouwkundigen in zijn tijd het geval was. Zo was er indertijd vaak ook weinig onderscheid te maken tussen de praktijken van aannemers, de architecten en/of ontwerpers. Mulder werkte voor particulieren en projectontwikkelaars, of fungeerde, door eigen grondaankoop zelf ook min of meer als projectontwikkelaar. Ook kreeg hij talrijke opdrachten van de gemeente, die aanstuurde op bouwprojecten in 'historiserende' stijlen. Daarin was hij zeker beïnvloed door zijn leraar op het MSG, de stadsarchitect en eclecticus J.W. Schaap (1813-1887). Vóór 1900 bouwde Mulder in neogotische, neorenaissance en eclecticische stijl. Maar al rond 1900 ziet men een stilistische

vernieuwing in zijn werk, beïnvloed door het Rationalisme van Berlage. Ook ontwierp hij gebouwen in chaletstijl of paste hij details toe in Art nouveau-stijl.

Kenmerkend voor Mulder is in het algemeen zijn pragmatische aanpak. Hij koos niet altijd voor authentieke materialen en vaak speelden kostenoverwegingen een rol. Bijvoorbeeld tijdens de restauratie van de Hooglandse kerk leidde de handhaving en dus reparatie van de dakruiter tot een meningsverschil met de Rijksadviseurs P. Cuypers en V. de Steurs, die een vernieuwing in gotische stijl prefereerden (1893-1894). Een dispuut over de gotische stijl en vormgeving van raamtraceringen en over aangebouwde huizen bij de kerk zorgden ook voor onenigheid.

Voor de industrie bleek hij wel een grote vernieuwer, namelijk op het gebied van constructie, materiaalgebruik en nieuwe technieken. In de laatste twee decennia van de negentiende eeuw was het economische klimaat in Leiden enorm toegenomen met een soort 'bouwboom' tot gevolg, waarvan ook Mulder en zijn tijdgenoten profiteerden. Mulder kreeg talrijke opdrachten voor bedrijven en fabrieken. Reeds in de jaren 1890 paste hij gewapend cement toe in daken en vloeren, in 1907 bij een silo, en vanaf 1909 kwamen daar grote constructies in samenwerking met ingenieurs bij. Fabrieken werden voorzien van betonnen funderingen en moderne sprinklerinstallaties. Het was ook de tijd van de aanleg van centrale verwarmingen. Andere nieuw ontwikkelde materialen werden toegepast, zoals tin- en of papierstucplafonds en asbestleien.

Een van de subhoofdstukken van hoofdstuk 2 gaat over de ontwikkeling van Mulders' bureau. Pas vele jaren na de start van het bureau (1873) nam hij H.H. Verhulst in dienst als tekenaar en opzichter (1888). Vermoedelijk waren er meer medewerkers, maar gegevens hierover ontbreken. In 1916 kwam Bernard Buurman (1883-1951) erbij als compagnon en na het overlijden van Mulder in 1920 zette deze het architectenbureau voort tot 1928, onder de naam Mulder-Buurman.

Hoofdstuk 3 '**Het Oeuvre**' bevat met bijna het vier-vijfde aandeel in boekpagina's een nage-noeg totale inventarisatie of catalogus van W.C. Mulders werken en geeft zo een vrijwel compleet beeld en reconstructie van zijn oeuvre. Zoals tegenwoordig gebruikelijk, wordt de stof per gebouwtype behandeld, met een indeling in acht thema's: Bouwen voor de arbeider, voor de industrie, het midden- en kleinbedrijf (winkels, kantoren, pakhuizen etc.), ontspanning en vermaak (horeca, hotels etc.), de elite (herenhuizen, villa's, woonhuizen), sociale zorg (hofjes, ziekenhuizen, wijkgebouwen etc.), onderwijs (scholen) en ten slotte het Bouwen en restaureren van kerken en de overige werkzaamheden. Ook is er aandacht voor de inmiddels gesloopte gebouwen. Alle thema's worden verduidelijkt door 'Overzichten'. Deze tabellen hebben een indeling in de volgende categorieën: adres, bouwjaar (aanbesteding), omschrijving en opdrachtgever, 'gesloopt' met het teken X, een * voor een afbeelding/toelichting. Ook verbouwingen zijn in de tabellen opgenomen. In deze excel-lijsten wordt het actuele teken voor Rijks- of Gemeentelijk Monument gemist. Om enkele hoogtepunten uit de enorme hoeveelheid objecten te kiezen worden hier enkele

voorbeelden opgesomd. Na de eerste opdracht, de bouw van werkmanswoningen in opdracht van de Leidsche Bouwvereniging (Hoefstraat 28 t/m 38, 1874) werden vanaf 1882 dergelijke arbeiderswoningen gebouwd o.a. aan de Haverstraat en Haverzaklaanbuurt. Voor de verheffing van de arbeidersklasse verrees het Volkshuis (Apothekerdijk 33/33a, Haarlemmerstraat 69, 1898), de architectuur beïnvloed door het Rationalisme van Berlage en een van de meest bekende werken. Voor de industrie en Leidse nijverheid zijn de uitbreidingen en nieuwbouw van diverse fabrieken en grote bedrijven interessant, o.a. de N.V. Sajatfabrieken P. Clos & Leembruggen en Parmentier (Lammermarkt 54-58, 1883; 3e Binnenvestgracht, 1884: Langegracht 5, 1906; Langegracht 8-12, 1916). Kenmerkend is ook het grote fabriekscomplex van de Meelfabriek 'De Sleutels' (Looierstraat, Oosterkerkstraat, 1883-1914). Gedurende vele jaren, vanaf 1875, was uitgeverij en boekdrukker A.W. Sijthoff een opdrachtgever, onder meer met een nieuwbouw in rationele stijl (Doezastraat 1-3, 1908), waarin behalve een tijdingzaal ook kantoren van Het Leidsch Dagblad waren ondergebracht. Het subhoofdstuk 'Bouwen voor midden- en kleinbedrijf', met het 'Overzicht winkels, woonhuizen met winkel magazijnen, werkplaatsen, kantoren, pakhuizen etc.', geeft een totaaloverzicht van dit thema. Mulder ontwierp in het laatste kwart van de negentiende eeuw veel in neorenaissance stijl, niet alleen bij winkels etc. maar ook bij de woonhuizen. Dit zien we bij de talrijk aanwezige herenhuizen aan de Leidse grachten, b.v. langs het Plantsoen. Hij was ook architect-adviseur bij de Nederlands Hervormde Gemeente en vanaf 1883 betrokken bij het onderhoud, restauratie, verbouw en nieuwbouw van

de NH kerken. Vanwege zijn deskundige leiding en adviezen werd hij in 1893 verantwoordelijk voor de Hooglandse-, de Mare-, de Ooster- en de Pieterskerk, ook voor de verbouwing van Ev. Lutherse kerk (Hooglandsekerkgracht 26), en verder vier begraafplaatsen. Opmerkelijk is dat Mulder al dit werk voor de kerken geheel belangeloos deed.

Duidelijk is dat er vele jaren van voorbereiding voor deze kloeke publicatie vooraf zijn gegaan. Al in 1990 had Marcel Leechburch Auwers zijn doctoraalscriptie gewijd aan W.C. Mulder. Opvallend bij het vooronderzoek en de publicatie van de *Architectuur & monumentengids Leiden* (1996) werd al duidelijk dat de architect opviel door zijn vele in Leiden aanwezige werken. Auteur Evelyn de Regt nam in 2002 contact op met Leechburch Auwers. Diens onderzoek en aantekeningen bleken nog steeds van grote waarde. De samenwerking leidde tot nieuw archiefonderzoek met hulp en bijdragen van diverse andere auteurs (Jan Dröge, Cor Smit, Reinoud Boter e.a.) en tenslotte tot de huidige publicatie.

Deze dikke pil heeft wel als nadeel dat het enigmatische overkomt als een 'overvolle kaartenbak'. In de drie hoofdstukken wordt met talrijke subhoofdstukken ook nog aandacht geschonken aan algemene onderwerpen, zoals: Het schoolstelsel en onderwijs, de tijdgenoten en met name Hendrik J. Jesse (1860-1943), het toenmalige aanbestedingssysteem, de Nederlandsche Aannemersbond (onzekerheid, grote financiële risico's; onderling veel afspraken, hulp, gunningen), voorts de NV Leidsche Bouwvereniging en ook de Vereeniging tot Bevordering van de Bouw van Werkmanswoningen. Door deze aparte, weliswaar

lezenswaardige stukken ontstaan hierdoor helaas vaak herhalingen van diverse wetenswaardigheden. Deze overmaat aan informatie vergt bovendien zo nu en dan veel van het uithoudingsvermogen van de lezer. Ze zijn tekenen en het gevolg van jarenlang onderzoek en verdiepen van details. Een ander punt is dat de lezer soms in de war raakt door een verschil van dateringen bij de genoemde objecten. De oorzaak is dat bij de 'Overzichten' de nadruk ligt op de publicatiedata door de aannemers en dat deze niet overeenkomen met effectieve bouwdata.

Veel lof echter voor het team van schrijvers en hulpkrachten, het boek is mooi vormgegeven, zorgvuldig en overzichtelijk uitgevoerd, inhoudelijk zeer uitgebreid en rijk geïllustreerd. Handig zijn de uitgebreide kaders met grafieken en inzichtelijke tabellen bij ieder gebouwtype of apart onderwerp. Vanzelfsprekend bestaan er een uitgebreid notenapparaat, rubrieken als literatuur, een index, inclusief een nawoord. En er zal zeker grote waardering bestaan voor deze publicatie, mede doordat ze vanwege haar compleetheid een belangrijk standaard-naslagwerk zal zijn voor de architectuur- en monumentenliefhebbers, de Leidse onderzoekers en gemeenteambtenaren.

Elisabeth Stades-Vischer

Korstmossen en muurbloempjes

Boer, Arjen den, Bart van Hoek, Martijn Haan, Martian Kuit, Teun Meurs

Bruut. Atlas van het brutalisme in Nederland

Uitgeverij WBOOKS 2023, gebonden, ISBN 9789462585379, p. 320, € 69,95 (intro prijs tot 20.8.2023 € 59,95).

Bruut is het onmisbare standaardwerk over een revolutionaire architectuurstroming, waarbij sprake is van een herwaardering van simpele vormen en ruwe betonconstructies. Brutalisme is een gevierde en verguisde stroming in de naoorlogse architectuur. De bouwwerken van kaal beton zijn volgens de één sculpturaal en imposant, volgens de ander lomp en intimiderend. Ze roepen associaties op met 'Oostblokarchitectuur', maar ook met de glamour van de jaren zestig. De verhalen van honderd gebouwen van Nederland worden aangevuld met portretten van de belangrijkste architecten en thema's als universiteiten, overheidsgebouwen, kerken en winkelcentra. Bekende Nederlandse voorbeelden zijn de Aula van de TU Delft, het stadhuis van Terneuzen en het Evoluon in Eindhoven.

Cramer, Max, Arie den Dikken (red.), Anton Groot, Annette Koenders, Ineke Marx-van Daal, Rob Marx, Harry van der Voort
De serie van de Hilversumse architectuur, waarvan twee delen al in *Korstmossen* van eerdere Nieuwsbrieven zijn behandeld, is aan het eind van 2022 voltooid met de delen 3 en 4.

Architecten van Hilversum, deel 3. Wederopbouw en ruimtelijke ordening (1940-1975)

Uitgeverij Verloren BV 2022, harde band (gr. formaat), ISBN 9789087049669, p. 272, € 30.-. (onderdeel set van 4, ISBN 9789087049492, € 100,-, incl. register).

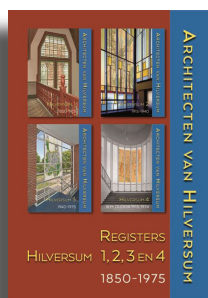
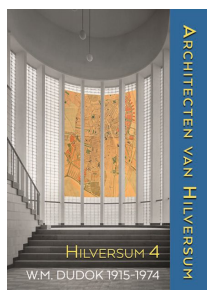
In het deel *Hilversum 3* komt de periode 1940-1975 aan bod. Het gaat over de tijd waarin de invloed van Dudok op de ruimtelijke ordening geleidelijk afnam. Met nieuwe gebouwtypen na de Tweede Wereldoorlog en de toepassing van systeembouw werden in de jaren vijftig veel woningen gebouwd, meestal in een groene omgeving met veel licht, lucht en ruimte. In het begin van de jaren '60 waren de meeste open ruimten binnen het vooroorlogse Beëindigingsplan van Dudok volgebouwd. Men ging op zoek naar bouwlocaties in het buitengebied, zoals Egelshoek, Kerkelanden en de Hilversumse Meent. Projectontwikkelaars en architecten van buiten kregen een grotere rol. Met weinig begrip voor de planmatige stad verrezen de eerste grootschalige projecten, veelal zonder context en met veel contrast. In dit deel komen tien architecten(-bureaus) aan de orde, maar ook Publieke Werken, de Stedenbouwkundige Dienst en de Welstandscommissie.

Architecten van Hilversum, deel 4. W.M. Dudok, 1915-1974.

Uitgeverij Verloren BV 2022, harde band (gr. formaat), ISBN 9789087049676, p. 272. (onderdeel set van 4, ISBN 9789087049492, € 100,-, incl. register).

Deel 4 is volledig gewijd aan foto's en tekeningen van Willem Dudok, en zet het werk van Dudok in nieuw perspectief.

In Hilversum 4, het laatste deel van de vierdelige reeks, wederom door dezelfde auteurs, komt het Hilversumse werk van gemeentearchitect Willem Marinus Dudok (1884-1974) aan de orde. Schetsen, bouwtekeningen, een grote collectie recent ontdekte glasplaatnegatieven en foto's van vlak na oplevering van de gebouwen tonen Dudoks projecten in een nog ongerepte staat. Omdat de ontwerpen, onderverdeeld in zeven perioden, chronologisch zijn gerangschikt kan bovendien de architectonische ontwikkeling van Dudok heel goed worden gevolgd. Zijn vroege stedenbouwkundig werk kreeg al heel snel waardering van vakgenoten en zijn ontwerp voor het Raadhuis zorgde in 1924 zelfs voor internationale erkenning en navolging. Met zijn zogenoemde Beëindigingsplan uit 1933, dat hij op een voortreffelijke manier tot aan de Kroon verdedigde, bereikte hij de voor Hilversum zo kenmerkende samenhang tussen natuur, openbare ruimte en gebouwen. Dankzij de mooie foto's van architectuurfotograaf Cor Deul zijn Dudok's werken over de hele wereld bekend geworden.

Registers Hilversum 1,2,3, en 4, 1850-1975

Uitgeverij Verloren BV, harde band, ISBN 9789464550443, p. 64, € 10.- (onderdeel set van 4, ISBN 9789087049492, € 100,-, incl. register).

Tien jaar lang hebben 7 specialisten onderzoek gedaan naar 50 architecten. Het registerdeeltje bevat registers op geografische en persoonsnamen en maakt de 4 delen zeer toegankelijk.

Elburg, Wouter van

Met de deur in huis. Historische woonhuisplattegronden in Nederland: de typologie van de entreeruimte, ca. 1550-1950

Uitgave Hendrik de Keyser Monumenten 2022, paperback, ISBN 9789081844260, p. 407, leden € 30,00, niet-leden € 35,00.

Wouter van Elburg is werkzaam bij het Team Onderzoek van de Vereniging Hendrik de Keyser en promoveerde in november 2022 op het proefschrift 'Met de deur in huis' aan de Universiteit van Amsterdam. De Vereniging HdK heeft het proefschrift in boekvorm uitgebracht.

In dit proefschrift beschrijft hij hoe de plattegrond van het woonhuis in Nederland gedurende vijfhonderd jaar tijd is veranderd. Voor het onderzoek heeft hij ruim 2500 historische woonhuisplattegronden bestudeerd. Het onderzoek richtte zich op het ruimtetype 'de entreeruimte' omdat deze op historische plattegronden zonder voorkennis goed te identificeren is en waarvan acht modellen te onderscheiden zijn: de entreeruimte met nevenfuncties, het portaal, het voorhuis, de vestibule, de gang, de dwarsgang, de hal en de trappenhuis-entree. De plattegronden zijn

gecategoriseerd en geanalyseerd aan de hand van drie gebouwtypen waarin werd gewoond: boerderijen, woonhuizen en landhuizen, waarbij ook kastelen en buitenplaatsen zijn inbegrepen. De analyse resulteerde in staalkaarten met standaardverschijningsvormen van de historische woonhuisplattegrond, die nieuwe inzichten bieden in de ordeningsprincipes en de geschiedenis van het woonhuis in Nederland.

Dit typologisch plattegrondonderzoek naar ruimtes ('ruimtetypen') biedt theoretisch een mogelijke verdieping en aanvulling op bestaande inzichten over constructies, materialen en huistypen. Het bestuderen van plattegronden met een nadruk op de verschijningsvorm van afzonderlijke ruimtes is in de architectuurgeschiedenis een relatief nieuw onderzoeksgebied dat nog niet veel is toegepast.

Hoeve, Jan van der, Bram Silkens en Erik Jan Brans, Bas Chamuleau, Karel Leeftink, Marc Machielse, Radboud Mensonides, Hans Sakkers, Robert Jan Soer, Ad Tramper
Fort Rammekens. Een Habsburgse vesting aan de Schelde

Pictures Publishers 2022, hard cover-genaaid/gebonden, ISBN 9789081718257, p. 248, € 29,95.

De publicatie met het overzicht van de geschiedenis van Fort Rammekens verscheen precies 475 jaar nadat men in 1547 met de bouw begon. Het was een van de eerste moderne vestingen met bastions in Nederland. Niet alleen het eiland Walcheren en de toegang tot de haven van Middeburg zou beschermd worden, maar ook de Schelde als poort tot Vlaanderen en Brabant; en

daarmee werd het ook een verdediging tegen Frankrijk van de handel en het bestuurscentrum van het Habsburgse Rijk. In latere eeuwen bleef het belang van de bescherming van het eiland en de haven van Walcheren voortbestaan, zelfs tot in WO II toen de Duitse bezetter het fort in een verdedigingslinie tegen de geallieerden betrok. In de jaren 2011-2013 onderging het fort een uitgebreide consolidatie onder leiding van de restauratie-architect Erik Jan Brans. Verantwoordelijk voor de begeleiding van het project was Jan van der Hoeve. In 2012 hebben Van der Hoeve, Silkens (WAD, Walcherse Archeologische Dienst), in samenwerking met anderen, archeologisch en bouwhistorisch onderzoek verricht, dat alles in opdracht van Staatsbosbeheer, dat sinds 1972 eigenaar van de vesting is. De bouwsporen die bij deze werkzaamheden tevoorschijn kwamen, werpen in combinatie met uitvoerig archiefonderzoek nieuw licht op de geschiedenis. Nu heeft Fort Rammekens vooral betekenis als monument van geschiedenis, kunst en natuur.

Horst, Martijn

Landgoederen van Textiel. Aan de slag met de landgoederenzone rondom Enschede

Uitgeverij Landschap Overijssel 2023, hardcover, ISBN 2000000049182, p. 190, € 38,95 (beperkte oplage).

Het oudere Overijsselsche Landschap en de Twentse textielindustrie gaan samen meer dan 90 jaar terug. Het landschap is in die tijd behoorlijk veranderd. Textielfabrikanten waren bij de inrichting van hun landgoederen afhankelijk van water, bodem en biodiversiteit. En juist die aspecten

spelen nog steeds, maar met in de kern dezelfde opgaven.

De auteur deed onderzoek naar negen 'Landgoederen van Textiel', landgoederen die een Twentse textielfabrikant als eigenaar hadden en tussen 1880 en 1930 zijn aangelegd, de hoogtijperiode van de Twentse textielindustrie. In de publicatie worden historische data over de landgoederen gecombineerd met de uitkomsten van nieuw (veld)onderzoek. Op basis daarvan is voor elk landgoed een karakterschets en 'gedachtegoed-tekening' ontwikkeld; een ontwerp in de geest van de oorspronkelijke landschapontwerper, maar aangepast aan de huidige tijd. Daarnaast zijn waarderings- en vitaliteitskaarten gemaakt waarmee niet alleen terug, maar juist ook wordt vooruit gekeken. Het onderzoek werd gedaan ook met het ook op het opstellen van beheerplannen om de Landgoederen van Textiel weer vitaal en klimaatbestendig te maken en zo te behouden voor de toekomst.

Leechburch Auwers, Marcel, en Evelyn de Regt
De Leidse architect W.C. Mulder (1850-1920)
Primavera-Pers 2022, paperback, ISBN
9789059973329, p. 256, € 32,50.

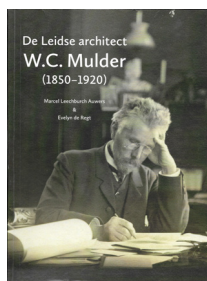
Nadat W.C. Mulder zich op 23-jarige leeftijd als zelfstandig architect had gevestigd, ontwikkelde hij zich in korte tijd tot een man met veel maatschappelijke functies en een goed gevulde opdrachtenportefeuille. Hij was actief in besturen van woningbouwcorporaties, onderwijsinstellingen, kerkelijke organisaties en verbanden als de Vrijmetselarij en de Nederlandsche Maatschappij voor Handel en Nijverheid.

Mulder beschikte over een tomeloze energie. Met groot zakelijk inzicht bouwde hij voor de arbeiders, de industriëlen, de rijken, de adel en de hoogleraren; zijn opdrachtgevers hadden een belangrijke stem in het uiteindelijke ontwerp. Zijn bouwstijl was eclectisch, stilistisch was hij weliswaar geen vernieuwer, maar op constructief gebied wel vooruitstrevend. Zo leverde hij pionierswerk, bouwend met gewapend beton en het overspannen van grote ruimten. Zijn bekendste en meeste eigene werk is het Leidse Volkshuis aan de Apothekersdijk.

Leeuwen, Wies van, Saar Meganck,
Cees Slegers, Caroline Voet
Bonte grijsen. De kleuren van Wim van Hooff en de Bossche School
Nai010 uitgevers 2022, hardcover, ISBN
9789462087323, p. 224, € 39,95 (in samenwerking met de Stichting Archeologie, Bouw-historie en Cultuur, ABC, 's-Hertogenbosch)

Wim van Hooff (Vught, 1918-2002) was een toonaangevende kleurenadviseur van de tweede helft van de twintigste eeuw. Hij kwam voort uit het schildersambacht en ontwikkelde een eigen visie op het gebruik van kleur in de architectuur en de gebouwde omgeving. Met zijn omvangrijke oeuvre van rond de tweeduizend projecten was hij bepalend voor het ingetogen kleurenpalet in grijsbonte tinten, dat vooral de architectuur karakteriseert van de Bossche School. Van Leeuwen analyseert in deze publicatie de visie en theorie van Van Hooff over kleur en de toepassing ervan aan de hand van zijn werk in gebouwen, steden en kerkrestauraties. Ook is er een

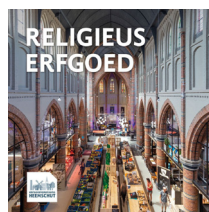
uitgebreid overzicht van zijn decoratieve en vrije werk én een bijlage met zijn belangrijkste projecten. Zie enkele van de meest emblematische werken van de Bossche School, een bijzondere stroming in de Nederlandse architectuur, zoals het Huis Jan de Jong en de abdij Benedictusberg in Lemiers/Mamelis, gemeente Vaals.

Leeuwen, Wies van, Jorien Kranendijk en Lilian Grootswagers

Religieus Erfgoed

Erfgoedvereniging Heemschut 2022, brochure, ISBN 9789081718257, p. 43, € 14,95 (Heemschutserie deel 5, te bestellen bij Erfgoedvereniging Heemschut, pdf gratis te downloaden).

Ons Religieus erfgoed staat onder druk. Steeds meer gebouwen komen leeg te staan. In 2018 ging de nationale Kerkenaanpak van start, een samenwerkingsprogramma tussen provincies, gemeenten, kerkeigenaren en verschillende erfgoedorganisaties. Met als doel een duurzaam toekomstperspectief te ontwikkelen voor de monumentale kerkgebouwen van Nederland. Erfgoedvereniging Heemschut is een van de partners in het programma. Als bijdrage heeft Heemschut deze brochure samengesteld. De brochure wil een handreiking zijn, vooral inspireren en geeft een aantal voorbeelden ter inspiratie, waarbij burgers en erfgoedvrijwilligers bijzondere initiatieven hebben ontplooid en zich met succes hebben ingezet voor het behoud van hun lokale religieuze erfgoed.

Müller, A. en J. Dijkstra (red.), B. Jansen, W.B. Waldus en H.M. van der Velde

Dynamische Delta. Synthese onderzoek naar de archeologische bewoningsgeschiedenis en landschapontwikkeling van de provincie Zeeland en het Zeeuws kleigebied.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2022, hardcover en digitaal, ISBN 9789076046785, p. 295 (pdf download; Reeks: Nederlandse Archeologische Rapporten (NAR) nr. 78, 12.11.2022).

De archeologie van het Zeeuwse kleigebied, en specifiek van de provincie Zeeland, wordt gekenmerkt door de sterke relatie tussen de landschapontwikkeling en de bewoningsgeschiedenis. Die dynamiek creëert enerzijds een rijk bodemarchief waarbij vindplaatsen bijzonder goed bewaard zijn gebleven. Anderzijds is het beeld ook sterk versnipperd doordat oude landschappen en archeologisch resten daarin zijn afgedekt door veen en klei of juist zijn verzwolgen door de zee. Van oudsher is het onderzoek ook kleinschalig en regionaal, zeker in vergelijking met omliggende provincies als Zuid-Holland en Noord-Brabant. Met dit synthese-onderzoek in het kader van Oogst voor Malta zijn vele onderzoeksresultaten uit zowel voor, als na de inwerkingtreding van het verdrag van Malta verzameld. Daarmee is een overzicht gemaakt van de archeologie van de Scheldemonding, vanaf het midden-paleolithicum tot aan de Tweede Wereldoorlog. Op basis hiervan is kenniswinst gespecificeerd en zijn daarmee ook lacunes in kennis over het Zeeuws Kleigebied inzichtelijk gemaakt.

Dit wetenschappelijke rapport is bestemd voor archeologen, andere professionals en liefheb-

bers die zich bezighouden met archeologie. Voor bouwhistorici zijn de bevindingen zeker ook van belang, zie onder meer hst. 5, Late boerensamenlevingen in de midden bronstijd-vroege middeleeuwen, en hst. 6, Staatssamenlevingen vroege middeleeuwen-nieuwe tijd.

Lidt de Jeude, Marianne (onder redactie van Tj. Boersma e.a.)

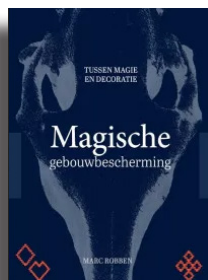
Ir. Hein Otto (1916-1994). Eenvoud en elegantie
Uitgeverij Verloren 2023, paperback, ISBN 9789464550436, p. 160, € 22.- (reeks: BONAS).

Hein Otto behoorde tot de kleine groep modernistische tuin- en landschapsarchitecten die een belangrijk aandeel hadden in de wederopbouw door ontwerpen voor landschapsherstel, nieuwbouwwijken, infrastructuur, recreatie- en sportparken. Zijn oeuvre kent een grote reikwijdte, zowel geografisch als qua schaal. De ontwerpen variëren van tuin tot campus en van stationsgebied tot beplanting van polderwegen en spoortrajecten.

Otto was in 1941 de eerste academisch afgestudeerde landschapsarchitect van Nederland. Hij doceerde aan de hogescholen van Wageningen en Delft en ook aan de Hogeschool Van Hall Larenstein te Velp. Hij had een éénmansbureau en werkte op verschillende bureaus voor stedenbouw en landschapsarchitectuur. Daarnaast was hij ook de eerste landschapsarchitect in dienst bij de Nederlandse Spoorwegen.

Voor al Otto's ontwerpen voor de spoorwegen tonen zijn ontwerpuitgangspunten: eenvoud en soberheid. Zijn werk voor gemeenten door het hele land wordt gekenmerkt door eenvoudige

geometrische lijnen, vermengd met een meer losse landschappelijke vormgeving. Met zijn gemeentelijk advieswerk en als vaste ontwerper bij de spoorwegen heeft hij tussen 1950 en 1990 een belangrijk aandeel gehad in de inrichting van het Nederlandse landschap.

Robben, Marc

Magische gebouwbescherming. Tussen magie en decoratie

Eigen uitgave auteur 2021, soft cover, ISBN 9789464364644, p. 208, € 29,95 (reserveren via marc.robben@telenet.be).

De Belgische architect Marc Robben heeft onderzoek gedaan naar magische gebouwbescherming. Het (bij)-geloof is de voorbije eeuw sterk afgezwakt, maar voor onze voorouders was het vaak bittere ernst. Men zag zich belegerd door boze geesten en duivels die klaar stonden om overal onheil aan te richten. Deze magische wereld ligt aan de grondslag van dit boek. Symbolen en ingrepen ter bescherming van huis en bewoners komen uitgebreid voor. Sporen op gebouwen van manieren om zich te beschermen tegen onheil en het boze worden steeds zeldzamer, maar zijn vaak nog duidelijk aanwezig, zeker in rurale omgeving. Voor de auteur reden om aandacht te besteden aan figuraties in de vorm van harten, kruisen, jaartallen etc. De symboliek is herkenbaar door metseltekens, muurankers, tekens in dakpannen en de vakwerkbouw, vreemde wezens die gebouwen beschermden, dierenroosters voor kerkdeuren en inscripties, symbolen op nokken, inserties in gevels en muren, graffiti op natuursteen en hout, brandmerken. Voorbeelden uit het binnen-

en het buitenland, ook Nederland, inclusief een bibliografie en bronnenlijst, maken de publicatie ook interessant voor de bouwhistorie.

Strauven, Francis

Pastoor van Ars, Monument van Aldo van Eyck, een tijdloze sacrale ruimte van de hand van Aldo van Eyck

NAi Uitgevers 2022, hardcover, ISBN 9789464664607, p. 224, € 29,80.

De rooms-katholieke Pastoor van Arskerk in Den Haag is een ontwerp door Aldo van Eyck (1918-1999). De nieuwe parochiekerk in Kijkduin, aan de rand van 'Meer en Bos', werd in 1969 ingewijd. De kerk is gedurfd ontworpen, opgetrokken uit grote betonblokken en heeft, behalve aan de kant van het woonhuis, geen ramen maar koepels in de daken; in het interieur heerst een sfeer van rust, ruimte en licht. Het gebouw oogt als een blokkendoos en wordt wel 'de bunker' genoemd. Van Eyck, inmiddels professor in Delft, had gebroken met vrijwel alle bouwtradities binnen de katholieke kerk, zonder dat dit ten koste ging van de sacrale sfeer. Hoewel zelf niet katholiek gelovig, spande hij zich in om een authentieke en eigentijdse katholieke kerk te bouwen. Hiertoe greep hij terug op de oorspronkelijke typologie van de vroegchristelijke basilica waarvan hij de componenten evenwel opnam in de nieuwe ruimte-opvatting van de 20ste-eeuwse avant-garde, in het bijzonder de Nieuwe Beelding van Mondriaan en de archetypen van Brancusi. In deze publicatie worden de bijzondere architectonische en ruimtelijke kwaliteiten belicht. De auteur, die eerder een uitvoerige monografie

schreef over de ideeën en het werk van de architect, besteedt speciale aandacht aan het intensieve ontwerpproces dat hij reconstrueert aan de hand van meer dan honderd ontwerpsschetsen uit het Van Eyck-archief.

Vlaardingerbroek, Pieter

'De vergeten tijd. Amsterdamse woonhuizen en hun interieurs uit de periode 1820-1860' in: Tijdschrift voor Interieurgeschiedenis en Design, 44 (2022) 39-7. (pdf te downloaden via <https://uu.academia.edu/PieterVlaardingerbroek>).

In dit artikel wordt de kennis van het Amsterdamse interieur vergroot door een uitgebreid onderzoek naar vaste interieur-onderdelen uit de periode 1820-1860. In het kader van monumentenprocedures bezochten de auteur en collega's bij de Gemeente Amsterdam talrijke panden. Interieuronderdelen zoals schouwen en stucplafonds bleken vaak lastig te dateren, omdat de interieurhistorische literatuur, ondanks de rijkdom aan gegevens, weinig visuele houvast biedt voor de herkenning van de vormgeving van vaste interieuronderdelen. Grondig bronnen en literatuuronderzoek leidde tot nieuwe inzichten. Zoals in andere tijdsvakken vaak het geval is spelen ook in de vroege negentiende eeuw familiale en ambachtelijke netwerken een grote rol. Het artikel eindigt met enige voorlopige conclusies om de lezer enkele handvatten te bieden bij het herkennen van interieurs uit deze periode.

Zandvliet, Kees

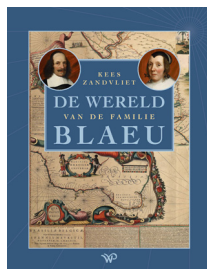
De wereld van de familie Blaeu

Walburg Pers 2022, hardback,

ISBN9789462499416, p. 384, € 49,99.

Nederlandse drukkers en uitgevers beheersten in de zeventiende eeuw de wereldmarkt. Het beroemdste was en is de familie Blaeu. Willem Jansz Blaeu stond aan de wieg van de dynastie van uitgevers en kaartenmakers. Willems zoon Joan Blaeu was kaartenmaker van de VOC, uitgever van prachtig ingekleurde atlassen op groot formaat en bestuurder van Amsterdam. Tientallen, zo niet honderden tekenaars, graveurs, drukkers, redacteurs, 'afsetters' (inkleurders van gravures), auteurs, stuurlieden, collega-drukkers en boekverkopers werkten voor of samen met de familie Blaeu. In dit boek is er speciale aandacht voor het uitgebreide netwerk van de familie en daarmee ook voor opvallende vrouwen, zwarte schapen, regenten en vorsten, huwelijkskeuzes, verzamelaars, de hunkering naar Italië, grondbezit, het vetmesten van ossen en de Atlantische handel.

Kees Zandvliet is emeritus hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en was hoofd presentatie van het Amsterdam Museum en hoofd van de afdeling Geschiedenis van het Rijksmuseum.

De *Nieuwsbrief Bouwhistorie* wordt opgemaakt door Jeroen Nipius naar een stramien van Elske Verharen van Oxédio. Het wordt gedrukt bij Veldhuis Media BV in Raalte. De redactie heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij contact opnemen met de redactie.

Voor artikelen, signaleringen of reacties kunt u contact opnemen met de hoofdredacteur: nieuwsbrief@bouwhistorie.nl.

We zien uw bijdrage graag tegemoet! Alle artikelen ondergaan een redactieprocedure, plaatsing na overleg met de auteur.

**Deadline voor het volgende nummer:
15 september 2023**

Redactie

M. (Mariël) Urbanus MA

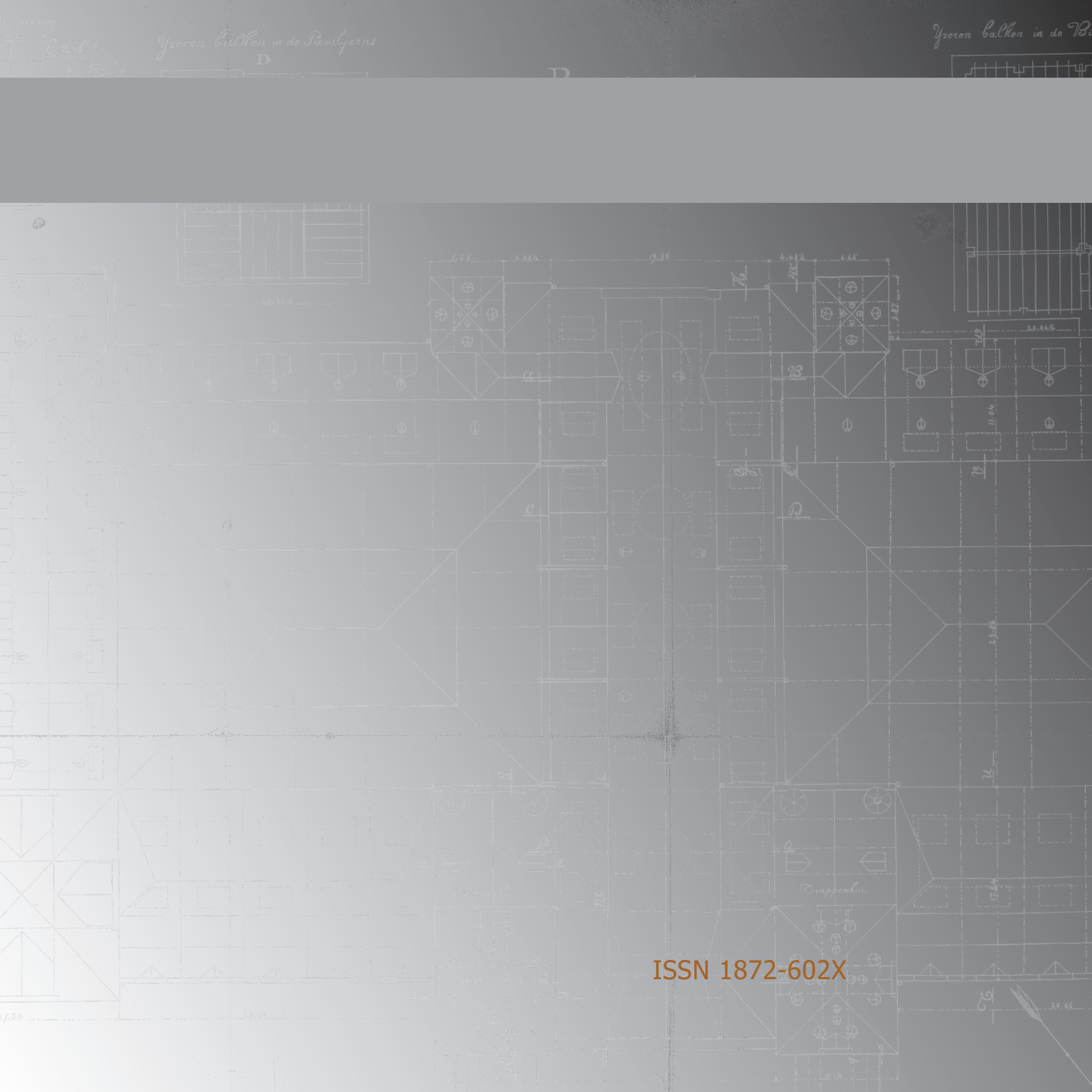
ing. P.J. (Patrick) Bosman (hoofdredacteur)

drs. R.N. (Rachel) Halverstad

J.A. (Jeroen) Nipius

drs. M.E. (Elisabeth) Stades-Vischer

dr. ing. R. (Ronald) Stenvert

IJzeren Balken in de Pauljoens

IJzeren Balken in de Pauljoens

ISSN 1872-602X